

DE SLESVIGSKE FOLKETÆLLINGER

1769- 1860

I Bind (220 a)

1. Indledning

1a. Forord (foreløbigt)	side	2
1b. Indholdsfortegnelse	--	3
1c. Introduktion	--	4 - 6
1d. Brugsanvisning	--	7 - 14
1e. Kronologisk oversigt	--	15
1f. Administrationshistorisk oversigt	--	16 - 19

2. Administrationshistorie

2a. De slesvigske folketællinger og deres registrering	--	21 -144
2b. Systematisk registratur	--	147 -253
2c. Litteraturfortegnelse	--	254 -261

3. Registraturer

3a. Arkivregistratur over tællingslisterne	--	263 -354
3b. Arkivregistratur over tabellerne	--	356 -360

4. Registre

4a. Købstadsfortegnelse	--	362 -430
-------------------------	----	----------

II Bind (220 b)

4b. Sognefortegnelse	--	432- 751
4c. Stednavneregister	--	753- 849

Notat

2

Læsesalen

angående Registraturen over De slesvigske Folketællinger

d. 10. april 1974

De nu færdige dele af registraturen over De slesvigske Folketællinger stilles hermed til Læsesalens disposition i form af et gennemslag af de maskinskrivne renskrifter.

De manglende dele (der ikke er afkrydset på Indholdsfortegnelsen 1b) vil ved lejlighed blive stillet til rådighed på samme måde, indtil den planlagte publikation kan finde sted.

Der gøres opmærksom på, at der endnu kan være mindre fejl og mangler, især i Systematisk Registraturer ikke alle konstaterede korrektioner blevet indført endnu. Ikke desto mindre skulle arbejdet i sin foreliggende form være et funktionsdygtigt hjælpemiddel ved ekspeditionen af de slesvigske folketællinger, således som det er fremstillet i afsnittene i indledningen: 1c Introduktion og 1d Brugsanvisning.

Jørgen Nybo Rasmussen

Manuskripteksemplaret er nu suppleret med afsnittene 2a Administrationshistorie og 2c Litteraturfortegnelse

18. juni 1974 JNR

De slesvigske folketællinger 1769-1860

Indhold

1. Indledning

1a.	Forord	
1b.	Indholdsfortegnelse	X
1c.	Introduktion	X
1d.	Brugsanvisning	X
1e.	Kronologisk oversigt	X
1f.	Administrationsgeografisk oversigt	X

2. Administrationshistorie

2a.	Afhandlingen "De slesvigske folketællinger og deres registrering"	X
2b.	Systematisk registratur	X
2c.	Litteraturfortegnelse	X
2d.	Kort	

3. Arkivregistratur

3a.	Tællingslisterne	X
3b.	Tabellerne	X

4. Registre

4a.	Købstadsfortegnelsen	X
4b.	Sognefortegnelsen	X
4c.	Stednavneregister	X

Introduktion

til registraturen over De slesvigske folketællinger
1769-1860

Intet materiale i Rigsarkivet benyttes så meget som folketællingerne. De blev i sin tid til for statistikkens skyld og blev tidligt benyttet af topograferne. De har i de sidste menneskealdre været en hovedkilde for slægtsforskerne. Med de nye samfundsvidenskabers fremvækst i de seneste år har de fået en ny stærkt voksende betydning som det bedste samlede materiale om den danske befolkning, der findes for de sidste par århundreder. Ikke blot den egentlige demografi, men også fag som etnografien, socialhistorien, erhvervshistorien, landbrugshistorien, den historiske kulturgeografi og den moderne egnsudviklingsforskning har brug for folketællingerne som kilde.

Arkivvæsenets opgave kan derfor ikke indskrænke sig til blot at sørge for deres betryggende opbevaring og praktiske ekspedition til benyttelse på læsesalen. Folketællingernes store og stærkt differentierede anvendelighedsområde må indebære, at de gøres til genstand for egentlig arkivistisk grundforskning. Uden denne kan en tilfredsstillende ordning og registrering ikke udføres, og forskningen ikke få den service, den med rimelighed kan forvente af arkivvæsenet med hensyn til dette vigtige materiale.

Behovet er særlig indlysende for de folketællingers vedkommende, der stammer fra Hertugdømmerne, og af hvilke de slesvigske igen har mest interesse for dansk videnskab. I modsætning til de kongerigske folketællinger, der til og med 1860 udførtes af de kirkelige embedsmænd, og som derfor har det geografisk set ukomplicerede kirkesogn som tællingsdistrikt, udførtes de slesvigske og holstenske folketællinger fra begyndelsen af de civile lokaløvrigheder. Disses embedsområder, på landet jurisdiktionerne, var imidlertid ofte geografisk yderst vanskelige at fastslå, idet de i vid udstrækning bestod af strøbesidder uden klare grænselinier. De lå derfor både blandet indbyrdes og var delvis eller helt uden overensstemmelse med inddelingen i kirkesog-

ne. Dette har medført, at det for topografer og demografer altid har været vanskeligt at få klarhed over, hvorledes datidens civiladministrative områder forholder sig til nutidens, og for slægtsforskerne var det et problem, i hvilke folketællinger de i en bestemt kirkebog registrerede personer blev optaget.

Denne administrationsgeografiske problematik er årsagen til, at nærværende Registratur over de slesvigske folketællinger har en så kompliceret sammensætning, og at arbejdet med at skrive den har været så stort og langvarigt. Gennem redegørelser, oversigter, kort, nøgler og registre søger den at bringe størst mulig klarhed over den indviklede administrative struktur, der afspejler sig i folketællingerne. Dennes forhold til kirkesognene påvises både generelt og i alle konstaterede enkeltheder. Registraturen bliver derved et hjælpemiddel til folketællingernes benyttelse, et heuristisk redskab, der skulle gøre det muligt med sikkerhed at finde, hvor landsdelens beboere konkret blev talt.

Men samtidig kan registraturen tjene som hjælp for forskningen i Slesvigs lokalhistorie i andre henseender. For arkiverne selv vil den gennem sine oplysninger om de administrationsgeografiske forhold og deres udvikling i Slesvigs sidste århundrede inden for det gamle danske monarki kunne bidrage til at vise den nøjagtige udstrækning af de lokale inddelinger, der jo er forudsætningen for afgrænsningen af talrige arkivfunds og arkivgrupper. Dette gælder naturligvis inddelingen af arkivalierne i de lokale arkiver, Landsarkivet for Sønderjylland i Åbenrå og Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp, men også de arkivfunds i Rigsarkivet, der har slesvigske lokalområder som proveniens eller ordningsprincip, idet de ældre inddelinger ofte netop lokalt afspejles i de yngre. Heraf kan nævnes som eksempler: Tyske Kancelli, de efter de sextelske principper ordnede dele (VA VII s. 65-99) samt de topografisk henlagte dele af Overrettens, Overkonsistoriets og Den slesvig-holstenske Provincialregerings arkiver (do s. 137-62), desuden De Gottorpske Hertugers arkiver (VA X s. 102-33), Tyske Rentekammers arkiver, talrige steder, men især indkomne breve fra amter og landskaber (Reg. 191 B nr. 112-31), De slesvig-holstenske Amtsregnskaber, lægdsruller fra Slesvig m.m.

Nøjagtig viden om, hvilke lokaliteter, der hørte under de enkelte lokale myndigheder kan også være nødvendig for den politiske historie. De

politiske delinger af Slesvig fra 1490 til 1721 forudsatte jo den lokale amts-, landskabs- og fogderiinddeling, der på grund af traditionernes styrke i hovedtræk bestod endnu i det 19. århundrede. Det er f.eks. endnu kun i ringe grad udforsket, i hvilken grad lokalt forskellige forvaltningsforhold spillede ind for befolkningens stillingtagen i nationalitetsopgøret i midten af det 19. århundrede.

Registraturens muligheder udover benyttelsen som heuristisk hjælpemiddel ved benyttelsen af folketællingerne kan naturligvis kun antydes.

Efterfølgende brugsanvisning redegør for nogle af dens forskellige anvendelsesmuligheder illustreret gennem konkrete eksempler.

JNR

Brugsanvisning

Oversigt

over

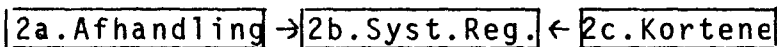
Registraturen over De slesvigske Folketællinger
og dens benyttelse

Registraturen

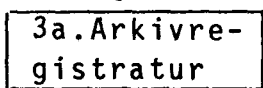
Arkivalierne

Introduktion

Del I
Indledning

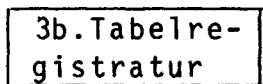
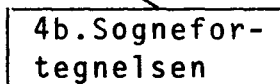
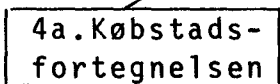
Del II
Arkivregistratur

Bestilling til Læsesal

Bind eller pakker med læg. Heri Indholdsfortegnelsen. Folketællingslisterne

Del III
Registre

Bestilling til Læsesal

Tabellerne t De slesvig-hstenske Fkt. Rtk. 35, 339-3

Brugsanvisning

1. Bestilling af Slesvigske folketællinger til brug på Læsesalen foregår ved benyttelse af Registraturens del II: Arkivregistraturen. De heri angivne titler på bind, pakker og læg anføres på bestillingssedlen, men især er angivelsen af årgang og nummer vigtig for en sikker og let ekspedition, idet opstillingen i Magasinet svarer til Arkivregistraturen. Dennes specifikation af de ikke indbundne folketællinger i enkelte læg bør så vidt muligt også benyttes, da det tjener materialets bevarelse og gode orden, at kun det nødvendige materiale fremtages til Læsesalen.

Eksempel 1. Beboerne af Dyttebøl gods i Gelting sogn, 1. Angler godsdistrikt 1860 ønskes. Bestilles med denne betegnelse og angivelsen efter Arkivregistraturen: Slesv. fkt. 1860, pakke 39, læg 5.

Med tilstrækkelig forhåndsviden om tællingslisternes ordning kan man altså nøjes med at benytte Arkivregistraturen til oplysning om materialets nummerbetegnelse. Men i tilfælde af, at man allerede har denne viden tages registratures øvrige hjælpemidler i anvendelse. Hvilke af hjælpemidlerne man i den konkrete situation har brug for, afhænger både af, hvad man søger, og hvad man i forvejen har af oplysninger. Især gør det en forskel om undersøgelsen forudsætter datidens eller nutidens administrationsgeografi. Ved f. eks. lokal- og administrationshistoriske undersøgelser vil datidens egne inddelinger normalt være forudsætningen, mens man ved demografiske og sociologiske arbejder ofte vil ønske at beskæftige sig med befolkningen indenfor et bestemt nutidigt geografisk område i fortiden, uanset de i mellemtiden stedfundne ændringer. Fremgangsmåden i begge de to tilfælde skal belyses.

2. Undersøgelse på basis af datidens administrative inddelinger.

Hjælpemidlet vil her være Systematisk Registratur. Den er Rigsarkivets ordningssystem, der i hovedtræk svarer til det datidige Slesvigs civil-administrative inddeling, samt viser, hvad der er bevaret af folketællingslister fra hvert enkelt kirkesogn indenfor disse enkelte inddelinger. Ved hjælp af oversigten kan man orientere sig om, hvor i systemet den eller de søgte inddelinger er at finde. Det bemærkes, at de administrative enheder indenfor hver inddelingskategori står i alfabetisk orden. Derefter vil man i Systematisk Registratur kunne se, hvilke tællingslister, der er bevaret fra de enkelte årgange indenfor perioden. Endelig vil man i Arkivregistraturen kun-

ne finde bind-, pakke- og lægnumrene til bestilling, idet inddelingerne indenfor hver årgang her findes i samme orden som i Oversigten og Systematisk Registratur.

Der må dog tages det forbehold, at der i enkeltheder kan være visse afvigelser mellem den i Systematisk Registratur givne ordning, som er Rigsarkivets ordningsprincip for materialet, og den konkrete administrationsgeografiske og historiske virkelighed. Ved studiet af en datidig inddeling bør man derfor også dels tage hensyn til de i Systematisk Registratur anførte noter, der oplyser om afvigelser i detaillene, dels til afsnittet om den pågældende inddeling i Afhandlingen, hvor oplysninger om dens historie ofte vil kaste lys over de dermed forbundne problemer og ejendommeligheder, der ikke fremgår af Systematisk Registratur alene. En yderligere hjælp til sikker orientering om datidens inddelinger foreligger i Kortene over status 1835. De giver det geografiske overblik, som registraturens rent deskriptive dele ikke alene kan formidle. Har man også brug for datidens egen befolkningsstatistik, findes grundmaterialet opregnet i Tabelregistraturen.

Eksempel 2. Ved studier af Haderslev Vesteramts økonomiske historie og forvaltning 1830-1848 ønskes folketællingerne benyttet til belysning af befolkningsforholdene. I Systematisk Registratur findes de til det daværende Haderslevs amts Vesterdel hørende herreder, og når Afhandlingen og Kortene har været studeret med hensyn til eventuelle afvigelser og forandringer i periodens løb, findes og bestilles folketællinger fra de pågældende herreder efter Arkivregistraturen, som de er nummereret i årgangene 1835, 1840 og 1845. Tabelregistraturen viser hvilke pakkenummer-betegnelser Haderslev amts tabelmateriale fra disse årgange har i Rentekammeret, gruppe 35.

3. Undersøgelse på basis af nutidens administrative inddeling. Problemet er her at bestemme, hvilke datidige tællingsdistrikter, der svarer til nutidens administrative inddelinger. Hvad enten ens udgangspunkt er den nye danske kommuneinddeling fra 1970, den foregående inddeling fra perioden 1920-1970, den preussiske inddeling 1867-1920 eller eventuelt - for Sydslesvigs vedkommende - den tyske Gemeinde- og Kreis-inddeling, må man i alle tilfælde ved hjælp af topografier som Trap, Danmarks 5. eller 4. udgave eller tilsvarende tyske værker skaffe sig viden om, til hvilke evangelisk-lutherske kirkesogne, den pågældende yngre inddeling svarer. Når man ved det, kan man benytte nærværende hjælpemidler, idet Sognefortegnelsen derefter orienterer om, til hvilke inddelinger fra tiden før 1864

kirkesognene svarer. Almindeligvis kan man nemlig gå ud fra, at kirkesognene i modsætning til de skiftende civile inddelinger udgør stabile, uforandrede enheder gennem tiderne. Af Sognefortegnelses kommentarer fremgår dog, at der også i så henseende kan være problemer i enkeltheder, f.eks. når definitionerne af kirkesognet ikke har svaret til de sognekommuner eller sognefogeddistrikter, de civile inddelinger oftest benytter, skønt det ikke altid siges, at ordet sogn her anvendes i en anden mening end den kirkelige.

Sognefortegnelsen oplyser om hvert enkelt kirkesogn, først til hvilke tællingsdistrikter dets beboere i perioden 1769-1860 hørte. Disse tællingsdistrikter svarede på landet til jurisdiktionerne, der i datiden - især før 1850 - i det væsentlige også udgjorde de lokale administrationsområder. I Jurisdiktionsfortegnelsen er der ud for hver af disse angivet, fra hvilke årgange folketællinger forefindes.

Eventuelt via et overblik ved hjælp af Systematisk Registratur og Kortene - men også direkte - kan man fra jurisdiktionsangivelserne gå videre til Arkivregistraturen, og bestille det ønskede materiale med årgangs- og nummerbetegnelse som ovenfor beskrevet.

Eksempel 3. Ønskes: befolkningsstrukturen i den nuværende Nordborg primærkommune på Als ved det 19. århundredes begyndelse. Ved hjælp af Trap: "Danmark" 5. udgave, bd. XV, Nøgle over Kommuneinddelingen, 1972, s. 198-99 udfindes, at i Nordborg primærkommune indgår kirkesognene: Egen, Havnbjerg, Nordborg, Oksbøl og Svenstrup. I perioden 1920-70 svarede dette område til Nordborg herred, Sønderborg amt. Ved hjælp af Sognefortegnelsen findes imidlertid, at samme område ved folketællingen 1803 taltes i følgende tællingsdistrikter:

Egen sogn i Egen herred, Nordborg amt
 Havnbjerg sogn i Egen og Nørre herreder, Nordborg amt
 Nordborg sogn i Nørre herred, Nordborg amt
 Oksbøl sogn i Nørre herred, Nordborg amt
 Svenstrup sogn i Egen herred, Nordborg amt

Overblik over materialet fås i Systematisk Registratur, s. 19, hvorefter fremgår, at det ønskede område svarer til hele datidens Nørre herred samt tre af sognene i Egen herred, og at folketællingsmaterialet er bevaret fuldstændigt fra årgang 1803. Kort nr. 11 viser dette områdes geografiske udstrækning.

Af Arkivregistraturen fremgår, at disse herreder findes i årgang 1 1803, bd. nr. 27 og 28. Bindenes indholdsfortegnelser viser sidetal-
lene for de ønskede sognelister.

4. Personalhistorisk undersøgelse. Denne vil i reglen bestå i eftersøgning af en person eller familie i en bestemt lokalitet indenfor et vist tidsinterval. Hvis man ikke kender lokalitetens datidige administrationsgeografiske beliggenhed, benyttes først Stednavneregistret. Derfra henvises til i hvilket kirkesogn stedet ligger, eventuelt til en købstad. Hvis det er et landsogn, findes dette i Sognefortegnelsen. Som ovenfor beskrevet findes her først en fortegnelse over de i sognet forekommende tællingsdistrikter = jurisdiktionsfortegnelsen. Hver af disse er betegnet med et litra (stort bogstav). I tilfælde af, at der er mere end én jurisdiktion i sognet, er det nedenfor i lokalitetsfortegnelsen angivet, hvorledes de enkelte i alfabetisk orden anførte lokaliteter i sognet fordeler sig på disse jurisdiktioner. Ud for de enkelte lokaliteter er anført de til jurisdiktionen svarende litra (store bogstaver), hvortil beboerne hørte. Det kan altså af lokalitetslisten ses, under hvilke af de i sognet forekommende tællingsdistrikter en landsbys beboere er blevet talt, derimod ikke, hvor få eller mange af dens beboere, der hørte til hver enkelt af jurisdiktionerne. Man må undersøge alle de tællingslister, de er henvist til, for at have set materialet om alle de til lokaliteten hørende beboere. I både Sognefortegnelsen og Købstadsfortegnelsen oversigter over tællingsdistrikterne er direkte angivet, fra hvilke årgange, tællingslister findes, så det ikke er nødvendigt at bruge Systematisk Registratur, før man ved hjælp af Arkivregistraturen finder materialets årgangs- og nummerbetegnelse for henholdsvis bind eller pakke og læg, som ovenfor beskrevet. Yderligere orientering findes i bindenes og læggenes indholdsfortegnelser.

Eksempel 4. Beboer søges i Korup ved Tønder 1803. Ifølge Stednavnefortegnelsen ligger Korup i Ravsted sogn. Sognefortegnelsen viser, at der i Ravsted sogn fandtes 5 jurisdiktioner, og af lokalitetsfortegnelsen ses, at to af disse var repræsenteret i Korup, nemlig A. Slogs herred med Solvig kommune og C. Ravsted fogderi, Løgumkloster amt, begge også med tællingslister fra 1835. Af Arkivregistraturen ses derefter, at materialet for C i 1835 består af bind nr. 17, Løgumkloster amt, hvori læg nr. 1, Slogs herred med Solvig kommune findes. Når materialet derefter er bestilt til Læsesa-

len, anvendes indholdsfortegnelserne. I bind 17, Løgumkloster amt findes Ravsted fogderi, og herunder atter Ravsted sogn på side 116-20. Heri findes Korup by ifølge marginaltilskrift side 116-19. I læg I, pakke 22, Slogs herred med Solvig kommune i Tønder amt står uden på lægget to fortegnelser over de heri forekommende sogne, dels en alfabetisk, dels over den herfra afvigende orden, hvori de forekommer i lægget. Ravsted sogn ses heraf at være det tredje sogn i lægget, og herunder findes efter en tilskrift i marginen også et enkelt hus af Korup by.

5. Lokalhistorisk undersøgelse i en købstad. Hvis man vil studere beboerne af en enkelt gård eller landsby på landet, er fremgangsmåden den samme som ved personalhistoriske undersøgelser (nr. 4 ovenfor), men hvis det drejer sig om en bydel eller en gade, måske et enkelt hus i en købstad, frembyder Registraturen et yderligere hjælpemiddel i Købstadsfortegnelsen. For købstædernes vedkommende er det ikke et problem at finde selve tællingslisten, idet hele byens område altid skulle tælles som en helhed af magistraten, uanset eventuelle inddelinger i flere kirkesogne eller jurisdiktioner, altså et fra landdistrikterne afvigende regionalt princip. På den anden side kan selve byernes størrelse gøre eftersøgningen efter en enkelt husstand både slidsom og langvarig, og her kan Købstadsfortegnelsens hjælpemidler hjælpe til bedre orientering om byens inddeling og dermed til hurtigere og sikrere orientering i tællingslisterne. Redegørelsen for Afgrænsning og sogneinddeling giver klarhed over by- og landområdets grænselinie, om de indenfor byområdet forekommende jurisdiktioner samt om, hvilke kirkesogne, der findes. Hermed oplyses jo også, hvilke retsbetjentarkiver og hvilke kirkebøger, der vedrører byens befolkning i dens enkelte dele. Dernæst følger en redegørelse for byens inddeling, nemlig den rent administrative underinddeling i kvarterer, distrikter, roder eller lignende, og herunder det eventuelle nummereringssystem, hvorefter de enkelte huse er betegnede. Det skal dog straks siges, at de i folketællingslisterne forekommende nummereringer af husstandene langt fra altid er sådanne faste administrativt gyldige numre (matrikelnumre eller brandforsikringsnumre), men at de oftere er simple løbenumre under selve tællingen, og i så fald naturligvis ingen betydning har som betegnelse for det enkelte hus. For hver købstad angives til slut et konkret eksempel på den omtalte administrative inddeling for en enkelt folketællingsårgangs vedkommende. Kun for Flensborg er der redegjort for udviklingen gennem alle tællinger.

Ellers må man anvende selve materialet, idet der til hver enkelt købstadstælling er udarbejdet en indholdsfortegnelse, der er anbragt foran i det pågældende bind, pakke eller læg, og heraf fremgår byens inddeling, som den lagdes til grund for udførelsen af denne årgangs folketælling.

Eksempel 5. Beboerne i gaden Store Papegøje i Haderslev 1769-1860. Gaden er anført i stednavneregistret med henvisning til Haderslev købstad. Oversigten over inddelingen og husnumrene i Købstadsfortegnelsen viser, at Store Papegøje 1860 hørte til 6. kvarter, hvor det havde numrene 494-505, og desuden bliver det her direkte angivet, at tællingslisterne fra gaden i årgang 1860 findes i bd. 12, side 1-48, hvorefter bestillingssedlen direkte kan udfyldes. I andre tilfælde må man først rådføre sig med Arkivregistraturen for at få den rette betegnelse. Om 6. kvarter læses videre i Indledningen i Købstadsfortegnelsen, at det hørte til bydelen Gammel Haderslev og kirkeligt til Gammel Haderslev købstadssogn, beboerne må altså søges i Gammel Haderslev kirkebog, samt endelig, at der før 1835 i byen fandtes en anden inddeling, hvorefter 6. kvarter hørte til en af Gammel Haderslevs fire roder, dog kan det ikke her ses, hvilken af disse. Udrustet med disse oplysninger om gadens beliggenhed og administrative tilhørsforhold gennemgås de øvrige folketællinger i omvendt kronologisk orden; det vil jo ofte være de yngste, der har de bedste oplysninger. 1855 mangler (iflg. Købstadsfortegnelsens øverste angivelse) helt Haderslev by. 1845 findes Haderslev iflg. Arkivregistraturen i pakke 1, læg 6. Dette lægs indholdsfortegnelse viser to gader ved navn Papegøje, nemlig i henholdsvis 6. og 7. kvarter. Fra Købstadsfortegnelsen vidste vi, at Store Papegøje alene ligger i 6. kvarter, mens Lille Papegøje ligger i både 6. og 7. kvarter, hvoraf sluttes, at Papegøje-gaden i 6. kvarter 1845 i hvert fald må indbefatte også hele Store Papegøje, d.v.s. de søgte beboere kan iflg. indholdsfortegnelsen stedfæstes til side 178-83. Spørgsmålet, om gadens husnumre kunne tjene til nærmere identifikation, undersøges, men da det viser sig, at den 1860 har numrene 494-505, men 1845 nr. 467-81 (Papegøje), kan der

ikke være tale om, at det er faste numre, d.v.s. de kan ikke tjene til identifikation af det enkelte hus, ikke engang til at skelne kvarterets to Papegøje-gader fra hinanden. 1840 pakke 1, læg 6, findes i indholdsfortegnelsen igen selve gadenavnet Store Papegøje = side 175-76. 1835 bd. 3 har Haderslevs tællingslister derimod slet ingen gadenavne, men beboerne er kun delt op efter kvarterer, d.v.s. vi kan her kun sige, at de eftersøgte findes indenfor 6. kvarter, side 123-45. 1803 bd. 4 er Haderslev delt i Gammel og Ny Haderslev, hver med fire roder. Store Papegøje findes i indholdsfortegnelsen under Gammel Haderslev under 2. rode side 7-11. Endelig haves primærlisterne til folketællingen 1769, hvoraf bd. 2 er Haderslev købstad. Her er xeroxkopier af både et sæt oprindelige (a) lister og et sæt (b) kopier. De angiver folks stilling, navne og alder, men hverken gadenavne eller numre. Vor viden om, at Store Papegøje lå i 2. rode afgrænser dog eftersøgningen til kun at gælde denne, d.v.s. iflg. indholdsfortegnelsen side 128-43 (a-listen) og 115-127 (b-listen).

Takket være Købstadsfortegnelses oplysninger og de enkelte årganges indholdsfortegnelser har undersøgelsen altså kunnet planlægges og afgrænses til ret få sider i hver årgang, skønt flere af tællingslisterne endog manglede selve gadenavnene. Kendskabet til byens skiftende inddeling gjorde det også muligt at opklare de misforståelser, materialet ellers kunne foranledige.

De anførte redegørelser med tilhørende eksempler viser kun fem af de almindeligst forekommende anvendelsesmuligheder for registraturen, men svarende til andre udgangspunkter og målsætninger findes der naturligvis mange andre varianter og kombinationer. Det her følgende skema tjener som et overblik over Registraturens enkelte dele samt om de mest nærliggende sammenhænge, hvori disse hjælpemidler kan benyttes, på skemaet angivet ved pile. Den benytter, der på en mere indgående måde ønsker at sætte sig ind i, hvorledes de enkelte dele af registraturen er blevet til, hvad de indeholder, og hvori deres betydning og begrænsninger består, henvises til Afhandlingens kapitel 7 "Registreringen", side

Kronologisk Oversigt
over folketællingerne

Kongeriget Danmark(de kongerigske
enklaver)

15 aug. 1769

1 juli 1787

1 febr. 1801

18 febr. 1834

1 febr. 1840

1 febr. 1845

1 febr. 1850

1 febr. 1855

1 febr. 1860

Hertugdømmet Slesvig

15 aug. 1769

1 febr. 1801 (Tørrning
len mm.)

13 febr. 1803

1 febr. 1835

1 febr. 1840

1 febr. 1845

1 febr. 1855

1 febr. 1860

Hertugdømmet Holsten(de holstenske
enklaver)

15 aug. 1769 (+ RA)

13 febr. 1803 (+ RA)
(dog Tremsbüttel amt)

1 febr. 1835

1 febr. 1840

1 febr. 1845

1 febr. 1855

1 febr. 1860 (+ RA)

Administrationsgeografisk oversigt til de slesvigske folketællingers
ordning og registrering

De regulære folketællingsdistrikter i det geografiske Slesvig
1769-1845(60)

Tællingsdistrikternes kategorier:

- I. Hertugdømmet Slesvig:
 - A. Købstæder, B. Amter, C. Landskaber, D. Godsdistrikter, E. Stiftelsesgodser, (F. Særskilte tællingsdistrikter og jurisdiktioner).
- II. De kongerigske enklaver.
- III. De holstenske enklaver.

De enkelte tællingsdistrikter:

I. Hertugdømmet Slesvig.

(De egentlige slesvigske folketællinger)

A. Købstæder.

Burg, Eckernförde, Flensborg, Frederiksstad, Garding, Haderslev, Husum, Slesvig (med Gottorp Slot), Sønderborg, Tønder, Tønning, Årskøbing og Åbenrå. Friedrichsort søbatteri.

B. Amter.

Bredsted amt: 5 oktrojerede koge.

Flensborg amt: Husby, Munkbrarup, Ny, Ugle og Vis herreder.

Gottorp amt: Arns og Treja herred med Bollingsted fogderi, Kropp og Meggerdorf herred, Satrup og Mårkær herred med Langsted fogderi og Flarupgård gods, Slis og Fysing herred med Lindå parceldistrikt, Strukstrup herred, Kappel flække, Gottorp Slot, 2 oktrojerede koge, Gråkloster i Slesvig samt under Overretten på Gottorp: 3 kancelligodser.

Haderslev amt: Frøs, Gram, Haderslev, Hviding, Kalvslund, Nørre Rangstrup og Tyrstrup herreder, Bolderslev fogderi med Bolderslev, Gerner og Strandelhjørne distrikter.

Husum amt: Nørre og Sønder herreder, Schwabstedt fogderi, Simonsberg distrikt, Arlevadske huse, Husum Slot og under Overretten på Gottorp: 3 kancelligodser.

Hütten amt: Hohn og Hütten herreder.

17

Løgumkloster amt: Løgumkloster birk, Abild, Alslev, Frøshered, Ravsted, Skærbæk og Svanstrup fogderier.

Nordborg amt: Egen og Nørre herreder samt Ærø.

Sønderborg amt: Augustenborg, Nybøl og Sønder herreder, Lysabild fogderi ejendomme under Overretten på Gottorp samt Sankt Jørgens Hospital i Sønderborg.

Tønder amt: Bøking, Kær og Lundtoft herreder, Slogs herred med Solvig kommune, herunder Slogs herred, Hajstrupgård kancelligods og Solvig kommune, Tønder og Højer herreder, herunder Tønder herred med Solvig kommune og Højer herred med Højer birk og Kogsbøl kommune, Viding herred, Sild og Østerland-Før landskaber, 9 oktrojerede koge, Tønder Slots- og Frigrund, samt under Overretten på Gottorp: 3 kancelligodser og 3 frigårde.

Åbenrå amt: Lundtoft og Rise herreder, Kolstrup og Sundeved fogderier, Sønder Rangstrup herred og Varnæs birk.

C. Landskaber.

Ejdersted landskab: Østerdelen og Vesterdelen samt 6 oktrojerede koge.

Femern landskab:

Helgoland landskab.

Nordstrand landskab: 5 oktrojerede koge og 2 halliger.

Pelvorm landskab: 5 rådmandskaber, Pelvorm ø samt Seegaarden gods.

Stapelholm landskab: 1 oktrojeret kog.

D. Godsdistrikter.

1. Angler godsdistrikt: 28 adelige godser.

2. Angler godsdistrikt: 25 adelige godser.

Dänischwohld godsdistrikt: 35 adelige godser.

Svans godsdistrikt: 26 adelige godser.

Augustenborgske godsdistrikt: 9 godser.

Gråstenske godser: 6 godser.

Anm.: godser uden for godsdistrikterne, frigårde.

E. Stiftelsesgodser.

Sankt Johannes Kloster ved Slesvig.

(Gråkloster i Slesvig)

Flensborg HospitalSankt Marie Kirke i Flensborg.Sankt Nicolai Kirke i Flensborg.(Sankt Jørgens Hospital i Sønderborg)(Anm.: F. Særskilte tællingsdistrikter og jurisdiktioner:Flækkerne (15)De oktrojerede koge (27)Slots-, Amts- og Frigrunde (11)Overrettens jurisdiktion, kancelligodser (12)Overrettens jurisdiktion iøvrigt)II. De kongerigske enklaver.

(Kongeriget Danmarks folketællinger)

Ribe købstad.Ribe amt: A. Nørrejyske jurisdiktioner:

Anst og Gårding herreder, Hunderup birk.

B. Sønderjyske enklavejurisdiktioner:

Lustrup birk, Riberhus birk, Lø herred med Møgeltønder og Ballum birker, Vesterland-Før og Amrum birker.

Anm.: Tillæg 1. Slesvigere i Ribe stift talt under kongerigske folketællinger:

- 1) fra Tørning len og
- 2) udenfor Tørning len fra Haderslev, Løgumkloster, Tønder og Åbenrå amter samt fra 2. Angler godsdistrikt.

Tillæg 2. Kongerigske beboere talt under slesvigske folketællinger:

Ribe amt: Anst herred, Lø herred med Møgeltønder og Ballum birker.

III. De holstenske enklaver.
(De holstenske folketællinger)

Rendsborg købstad.

Rendsborg amt, Raumort fogderi.

Norderdithmarschen landskab.

2 a. Administrationshistorie

De slesvigske folketællinger og deres registrering

Indholdsoversigt

1. Registreringens formål og genstands. 3 - 8
 Målsætning og principper. Arkivistisk definition af de slesvigske folketællinger. Deres politiske og geografiske område. Aflevering, kopiering og mangler. Hidtidige hjælpemidler og litteratur.
2. De slesvigske folketællingers almindelige.....s. 8 - 13
historie.
 Historisk baggrund, central styrelse, statistiske institutioner og resultaternes offentliggørelse i Årgangene 1769-1860.
3. De slesvigske folketællingers organisation.....s. 13 - 32
 Principper: Lokalforvaltning, tællingsmyndigheder og tællingsdistrikter. Folketællingen 1769. De senere folketællingers udførelse: tællingskemaerne og deres udfyldning. De civiladministrative inddelinger i Slesvig som tællingsdistrikter, skiftende definitioner og særlige problemer. De kongerigske enklavers tællingsprocedure. Tællingslisterne som administrationsgeografisk kildemateriale. Folketællingsorganisationens faste administrative led og historiske udvikling. Skematiske oversigter over kongerigets og hertugdømmernes tællingsorganisation 1769-1860. Tabellerne.

4. De slesvigske folketællingers almindelige
administrationsgeografi.....s. 32-41

Administrationsgeografiens begreb og betydning for folketællingerne. De primære tællingsdistrikter i by, på land og i de kongerigske enklaver. De overordnede tællingsmyndigheder og deres forvaltningsområder. Den historiske baggrund for Slesvigs administrative inddeling. Den topografiske tradition og dens utilstrækkelighed. RAs systematiske ordning og dens forhold til den skiftende historiske virkelighed, især til administrationsreformen 1851-54.

5. De slesvigske folketællingers regionalgeografi.....s. 41-88

Dens relevans for folketællingerne.

I. Hertugdømmet Slesvig s. 42-75.

A. Købstæder s. 42-49. B. Amter s. 49-54. C. Landskaber s. 55-58. D. Godsdistrikter s. 58-66. E. Stiftelsesgodser s. 66-69. F. Særskilte tællingsdistrikter og jurisdiktioner s. 69-75: 1. Flækker, 2. Oktrojerede koge, 3. Slots-, amts- og frigrunde, 4. Overrettens jurisdiktion, kancelligodserne, 5. Overrettens jurisdiktion ivot.

II. De kongerigske enklaver s. 75-87.

III. De holstenske enklaver s. 87-88.

6. Den kirkelige inddeling.....s. 89-93

7. Registreringen.....s. 94-105

Almindeligt. 1. Indledningen s. 94. 2. Administrationshistorien s. 95. 2a. "De slesvigske folketællinger og deres registrering" s. 95. 2b Den systematiske re-

gistratur s. 95-96. 2c. Litteraturfortegnelsen s. 96. 2d. Kortene s. 96-97. 3. Arkivregistraturen s. 98-99. 3a. Tøllingslisterne s. 98-99. 3b. Tabellerne s. 99. 4. Registerne s. 100-105. 4a. Købstadsfortegnelsen s. 100. 4b. Sognefortegnelsen s. 101-102. 4c. Stednavneregistret s. 103-105.

1. Registreringens formål og genstand.

Registreringen af de slesvigske folketællinger 1769-1860 har dels til formål at fremme den videnskabelige forståelse af en vigtig og meget benyttet arkivgruppe, dels at skabe et praktisk hjælpemiddel til sikker orientering deri. Som bekendt betinger disse to formål hinanden, idet ønsket om bedre at kunne beherske et materiale praktisk ansporer forskning i dets tilblivelse og historie, der da igen er forudsætningen for en tilfredsstillende arkivistisk ordning og registrering med praktisk anvendelighed.

Nærværende afhandling sammenfatter de videnskabelige forskningsresultater af arbejdet med udarbejdelsen af registraturen, forsåvidt disse ikke kan fremgå af selve de systematiske oversigter og hjælpemidler, der udgør registratures øvrige indhold. Den historiske og geografiske sammenhæng bag folketællingerne belyses og der gives en forklaring på registreringens og de heuristiske hjælpemidlers forholdsvis komplicerede karakter.

Registreringens genstand er de egentlige folketællingslister, hvilket vil sige kun et udsnit af hele det materiale, der arkivistisk hører til de slesvigske folketællinger. Dette udgør igen en del af de statistiske faggruppers og institutioners arkiver, der under Rentekammeret og Finansministeriet udførte den centrale forvaltning og talmæssige bearbejdelse af folketællingerne i Kongeriget og Slesvig. Arkivgruppen udgør således ikke nogen selvstændig proveniens, men er udtaget fra denne af praktiske grunde. I RA er alle folketællinger opstillet nær læsesalen af hensyn til ekspeditionen, idet det påregnes, at halvdelen af RAs læsesalsekspeditioner i det hele taget vedrører folketællinger. Det øvrige arkivmateriale er 1) de til folketællingerne gennemførelse nødvendige forordninger, instrukser og korrespondance m.v. og 2) det på grundlag af folketællingerne i lokale og centrale organer udarbejdede tabelmateriale, der stadig står i de finansielle og statistiske institutioners arkiver.¹⁾ Skønt dette materiale naturligtvis i høj grad er benyttet som kilde, er det dog bortset fra en summarisk registrering af tabellerne ikke selv genstand for nærværende registrering.

De slesvigske folketællingslister i snævrere forstand angår befolkningen ved de ialt syv folketællinger, der i årene mellem 1769 og 1860 fandt sted i hertugdømmet Slesvig. Nærværende registrering medtager desuden også listerne fra de samtidige folketællinger i de holstenske enklaver nord for Ejderen samt listerne fra de ni folketællinger, der til delvis noget afvigende terminer fandt sted i de kongerigske enklaver syd for Kongeåen.²⁾ Slesvig som betegnelse for det område, hvis folketællinger her skal registreres, er således ikke et statsretslig, men et geografisk begreb, omend med rod i historien, nemlig det klassiske land "mellem Kongeå og Ejder". Hertil knytter sig ikke blot de frisiske øer og Als, men også Femern og Års, der begge hørte til hertugdømmet, ligesom indtil 1814 også øen Helgoland.

For forståelsen af folketællingernes forvaltning er det altså vigtigt at gøre sig klart, at vi har at gøre med følgende statsretslige områder:

1) Hertugdømmet Slesvig i sin helhed, altså også omfattende ovennævnte øer, der geografisk delvis lå ret fjernt. Til hertugdømmet hørte også en enklave nord for Kongeåen i Seest sogn samt områder syd for denne å i de iøvrigt kongerigske sogne Vilslev og Vamdrup. Disse sogne er derfor formelt lidt misvisende som helhed medtaget under "De kongerigske enklaver i Slesvig" og i Sognefortegnelsen. Syd for Ejderen hørte en enklave i kirkelig henseende med til det slesvigske Erfde sogn, men civilretsligt under Holsten, hvorfor det også er talt under de holstenske folketællinger men i vor registrering regnet til "De holstenske enklaver i Slesvig". I 1769, da den første folketælling foregik, hørte hertugdømmet Glücksborg endnu ikke til Slesvig, hvori det først indlemmedes 1779.³⁾

2) Hertugdømmet Holsten havde siden det 16. århundrede nogle enklaver i sognene nord for Rendsborg, nemlig i Rendsborg landsogn, Bünstorf og Hohn sogne, hvis beboere taltes under de holstenske folketællinger til og med 1845, idet områderne først 1853 indlemmedes i Slesvig.⁴⁾

3) Kongeriget Danmark havde siden middelalderen betydelige områder i det nordvestlige Slesvig, de såkaldte kongerigske enklaver. De udgjorde dele af Ribe amt, hvorefter således hele den del, der ligger syd for Kongeåen er medtaget i registreringen, dog med undtagelse af Ribe købstad. Under

den nærmere redegørelse for "De kongerigske Enklaver" vil de vekslende kriterier for deres udstrækning og den øvrige hermed forbundne problematik blive belyst i enkeltheder.⁵⁾

Størsteparten af det originale folketællingsmateriale fra både Kongeriget og Hertugdømmerne findes nu i Rigsarkivet, hvortil alle ældre folketællinger afleveredes fra Statistisk Bureau 6.februar 1906.⁶⁾ Det meste af den slesvig-holstenske folketælling 1803 findes dog på LA Schleswig-Holstein på Gottorp. Folketællingen 1769 havde, som det senere i enkeltheder skal beskrives,⁷⁾ slet ikke som de senere til hensigt at tilvejebringe en fuldstændig personfortegnelse over hele befolkningen, men kun at skaffe statistiske oplysninger om folketallet i de enkelte tællingsdistrikter, og det heraf resulterende materiale er derfor kun på samme måde som det øvrige tabelmateriale medtaget i registreringen. Men lokalt udarbejdedes egentlige tællingslister, derfor det meste er gået tabt, mens de endnu eksisterende findes i lokale arkiver, der nu overvejende har afleveret disse til landsarkiverne.

I strid med den ifølge proveniensens forventede orden findes også enkelte brudstykker - og ikke blot koncepter - af de yngre folketællinger i de lokale arkiver. Den største proveniensmæssige gåde er dog, at årgang 1803 findes på LA Schleswig-Holstein og ikke som de andre i København. Ifølge en undersøgelse af rigsarkivar J.Hvidtfeldt synes sammenhængen at være den, at det meste af denne folketælling sammen med andre akter fra Rentekammerets tyske afdeling 1875 afleveredes til Den slesvig-holstenske Provinsialregering i Kiel. Derfra kom den senere - vistnok 1903 - til Statsarkivet i Kiel og derfra efter II verdenskrig videre til Gottorp. Ved LA Schleswig-Holsteins nyordning 1954 fik den sin nuværende placering og registrering som Abt. 412 nr. 1-231.⁸⁾

Begyndelsen til nærværende registrering var ønsket om at finde, og ved den moderne elektrofotografiske (Xerox-) teknik at få kopieret, de dele af de slesvigske folketællinger, der fandtes i andre arkiver, for at RAs samling kunne opnå den størst mulige fuldstændighed. Derved kunne også ældre delvise kopier på mikrofilm afløses af direkte læselige kopier i naturlig størrelse. Det største arbejde inden for denne plan var kopieringen ved copyflo-teknik af

LA Schleswig-Holsteins sikkerhedsfilm af årgang 1803, der takket være stor velvilje fra landsarkivar Dr. Hectors side fandt sted 1971.

Detailoplysninger om, efter hvilke originaler de enkelte kopierede folketællinger stammer, findes i Arkivregistraturens anmærkninger om de enkelte bind.⁹⁾

Langt størsteparten af folketællingsmaterialet er bevaret, men der er dog - bortset fra de omtalte særlige forhold for årgang 1769 - enkelte beklagelige mangler, der synes uoprettelige. Allerede ved afleveringen 1906 bemærkedes det, at der i oktober 1859 til bureauchef Clod i Slesvigsk Ministerium var blevet udlånt af årgang 1855 Husum amt samt Ejdersted og Nordstrand landskaber og Kappel flække, og at disse såvel som amterne Legumkloster, Tønder med kogedistrikterne og Åbenrå stadig savnedes. Om årgang 1860 oplystes, at landskabet Femern savnedes. Intet af dette materiale har siden kunnet genfindes, og ^{tabs-}listen er desværre ikke engang dermed fuldstændig, idet 1845 også savner fire herreder af Haderslev amt, 1855 tillige købstæderne Haderslev og Frederiksstad og 1860 tillige købstæderne Burg, Eckernförde, Frederiksstad og Slesvig.¹⁰⁾ At tællingslisterne oprindeligt har eksisteret ses af, at de pågældende områder ikke savnes i de statistiske tabeller. Alle disse og en del mindre mangler er angivet i nedenstående Systematisk Registratur ved et - i skemaerne, hvorimod tomrum viser, at der aldrig har været en folketælling det pågældende tid og sted.¹¹⁾

Af afleveringsdesignationen 1906 er det ikke muligt at se, i hvilken orden de slesvigske folketællinger dengang afleveredes, da der kun sondres mellem byer og landdistrikter, hver så og så mange pakker. Dette i modsætning til materialet fra de kongerigske tællinger, der også for de ældste tællingers vedkommende forelå i tre grupper pr. årgang: København, købstæderne og landdistrikterne, hvoraf sidstnævnte inddeltes efter de fra ca. 1800 bestående nyere amter, uanset at de to ældste folketællinger var foregået under den gamle amtsinddeling, hvilket forhold også har betydning for materialet fra de kongerigske enklaver i Slesvig.

Men det er sandsynligt, at det slesvigske materiale allerede ved afleveringen forelå i samme principielle orden som senere og endnu i dag d.v.s. efter de inddelingskategorier, der ligger til grund for Systematisk Registratur.¹²⁾ Materialet lå i arkivpakker, der inden for hver årgang var nummereret fortløbende. I midten af 1950'erne udarbejdedes af hr. Albert Larsen et stednavneregister på sedler i to rækker, en for (filmene) af årgang 1803 og en for de yngre tællinger. Heri henvistes på en iøvrigt lidt kritisk måde til de jurisdiktioner, hvorunder en lokalitet fandtes og de arkivnumre, hvormed pakken var betegnet.

Uden helt at være blevet forsømt, må man dog sige, at hverken de kongerigske eller de slesvigske folketællinger har været genstand for nogen videnskabelig behandling, der står i rimeligt forhold til deres betydning for historien og samfundsvidenskaberne. Marquards allerede nævnte lille artikel fra 1921¹³⁾ tjener - som titlen siger - blot til orientering for den genealogiske benyttelse på Rigsarkivets læsesal. Statistikerne har mere forudsat end egentlig behandlet folketællingerne i deres arbejder om den danske befolknings historie.¹⁴⁾ Hvad der findes af ældre studier om dette emne er imidlertid sammenfattet og udnyttet i Ingwer Ernst Momsens disputats ved Kiels Universitets filosofiske fakultet 1968: "Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit als Quelle historisch-bevölkerungsgeographischer und historisch-sozialgeographischer Forschungen".

Dette værk var endnu i august 1973 utrykt, men har som maskinskrevet manuskript i højeste grad været til nytte ved nærværende registrerings anden fase.¹⁵⁾ Her findes en indgående redegørelse for disse folketællingers historie, der ikke blot udnytter den hidtidige litteratur, men først og fremmest er et resultat af forfatterens studier i originalmaterialet i RA, på Gottorp og andetsteds. Ikke mindst belysningen af de lokale led af de enkelte folketællingers organisation er kun mulig på grundlag af det i det slesvig-holstenske landsarkiv foreliggende arkivmateriale, som vi uden Dr. Momsens studier ville have haft et

langt ringere kendskab til. Da de i nærværende registrering tilstræbte mål er andre end Momsens, overflødigger hans arbejde dog ikke de herefter følgende kapitler om de slesvigske folketællingers almindelige historie og om de enkelte tællingers organisation. Taknemmelighedsgælden til dr. Momsen skal ^{og} med glæde erkendes og udtrykkes.

2. De slesvigske folketællingers almindelige historie.

Baggrunden for den første danske folketælling 1769 var dels de praktiske anstrengelser for at øge befolkningen og bedre dens levevilkår, der var et led i den merkantilistiske stats bestræbelser for økonomisk og militær fremgang og styrke, dels den befolkningssteoretiske debat, der siden 1755 var blevet ført i tidsskrifter som Erik Pontoppidans: "Danmarks og Norges oeconomiske Magazin" 1757 ff. og F.C.Lützens: "Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke" og i forskellige monografier i Oplysningstidens ¹⁶⁾ And.

De ønskede reformer forudsatte i alle tilfælde kendskab til befolkningens virkelige størrelse, sammensætning og fordeling. Præsterne havde ganske vist længe haft pligt til at indsende opgørelser over antallet af fødte og døde i sognene til Kommercekollegiet,¹⁷⁾ men hverken på dette grundlag eller på grundlag af skattemandtaller eller andre eksisterende oplysninger havde statistikerne kunnet opnå en tilstrækkeligt sikker viden om folketallet. Dette savn udgjorde den almindelige motivation for folketællingen 1769, en af verdens ældste folketællinger i Nyere Tid overhovedet.¹⁸⁾

Dens nærmere forhistorie er iøvrigt dårligt oplyst. 6. maj 1769 spores rygterne om en kommende folketælling i et brev fra Landvæsenskollegiet til kongen.¹⁹⁾ 27. maj fik stiftamtmandene og biskopperne fra Rentekammeret tilsendt tabelskemaerne med instruks om deres anvendelse.²⁰⁾ Rentekammerets forestilling om folketællingens iværksættelse er først dateret 12. juni og fik kongelig approbation 15. juni 1769.²¹⁾ Heri omtales førstedeputerede i Rentekammeret, senere statsminister J. Otto Schack (-Rathlou), som den person, hvem udførelsen af folketællingen

oprindelig var blevet pålagt. Han havde i de foregående år 1759-67 været dansk afsending i Stockholm og der fattet stor interesse for det siden 1749 arbejdende svenske Tabelværkskontor, der ikke mindst beskæftigede sig med befolkningsstatistik.²²⁾ Han var 1769 både medlem af Landvæsenkommissionen og deputeret i Rentekammeret. Det forekommer da temmelig sikkert, at denne senere på så mange andre områder fortjente mand har spillet en væsentlig, måske afgørende rolle i forarbejdet til den første danske folketælling. I hans privatarkiv findes også korrespondance om den efterfølgende bearbejdelse af resultaterne.²³⁾

Folketællingsdagen var den 15. august, og instruksen lød på, at de udfyldte tabelskemaer inden 31. oktober skulle være tilbagesendte til Rentekammeret.²⁴⁾ Inden februar 1770 havde renteskriverkontorerne udarbejdet en foreløbig sammentælling, hvorefter materialet overdroges professor C.G.Oeder til videre bearbejdelse. Han afleverede sine første resultater til Rentekammeret i 1772.²⁵⁾ Der fandt ikke nogen autoriseret offentliggørelse sted, da man dengang var tilbøjelig til at anse et lands folketal for en militær hemmelighed, men privat fremkom nogle af folketallene på tryk i Tyskland allerede 1773-74.²⁶⁾ Andre statistiske bearbejdelser, tildels bygget på Oeders manuskript fremkom fra 1784,²⁷⁾ mens denne selv først så sent som 1789 udgav sin oprindelige bearbejdelse.²⁸⁾ Folketællingen 1769 havde omfattet hele det danske monarkis europæiske lande, kun de oversøiske kolonier var udeladt. Den var en for datiden bemærkelsesværdig bedrift.

Den anden danske folketælling afholdtes 1. juli 1787. Den omfattede Kongeriget, herunder også de kongerigske enklaver i Slesvig, men ikke Hertugdømmerne. Den udførtes af Rentekammeret,²⁹⁾ mens ordren til de lokale myndigheder om dens afholdelse dog udstedtes 11. maj 1787 af Danske Kancelli.³⁰⁾ Materialet bestod denne gang af egentlige tællingslister, der - efter at de var udfyldte og vendt tilbage til Rentekammeret - overdroges kancellisekretær H.P.von Eggere til bearbejdelse med hjælp af Fynske Renteskriverkontor.³¹⁾

1792 kunne han afgive resultatet til Rentekammeret i form af en befolkningsstatistik, der offentliggjordes første gang privat 1796.³²⁾

Hidtil havde Rentekammeret selv tilrettelagt og bearbejdet folketællingerne, men 31. maj 1797 oprettedes et særligt Dansk-norsk Tabelkontor, hvis første opgave blev at forberede og udnytte den næste danske folketælling.³³⁾ Forestilling og resolution herom er dateret 4/12 november 1800,³⁴⁾ og Kancelliets reskript til biskopperne 28. november 1800.³⁵⁾ Folketællingsdagen blev 1. februar 1801. Denne gang skulle Hertugdømmernes befolkning også tælles, men det kunne først gennemføres to år senere, nemlig 3. februar 1803. Rentekammerets tyske afdelings forestilling herom er dateret 14/22 dec. 1802,³⁶⁾ og befalingen til tællingen udstedtes af Tyske Kancelli.³⁷⁾ Mens resultatet af den kongerigske tælling 1801 behandledes af tabelkontoret, overdroges materialet fra Hertugdømmerne 1803 til kammersekretær J.P. Prehn i Tyske Rentekammerafdeling, idet han blot fik et gagepålæg i anledning af denne særlige opgave.³⁸⁾

På grundlag af denne bearbejdelse fandt efterhånden flere private offentliggørelser sted, først i C.H.Pram: "Befolkningen i Skandinavien", Kbhv. 1809, senere ved A.Niemann, F.Thaarup, A.C.Gudme, W.L.K.von Rosen m.fl.,³⁹⁾ men sålidt som for de forrige folketællingers vedkommende var der tale om en autoriseret offentliggørelse, før resultaterne af tællingen 1834/35 udgaves, idet tallene fra 1801/03 da anførtes som sammenligningsgrundlag. Tabelkontoret nedlagdes 1819 i forbindelse med reduktionerne efter Statsbankerotten.

Først 27. november 1833 oprettedes et nyt statistisk organ, den såkaldte Tabelværkskommission; hvis første opgave blev at foranstalte en ny folketælling, dog kun i Kongeriget, idet dens ressortområde i begyndelsen ikke omfattede Hertugdømmerne.⁴⁰⁾ Denne folketælling fandt sted 18. febr. 1834,^{40a)} og året efter, 1. febr. 1835, kunne en tilsvarende folketælling iværksættes i Hertugdømmerne af Rentekammerets tyske afdeling.⁴¹⁾

I de følgende år kom folketællingerne i Det danske Monarki ind i faste administrative rammer. Ved Kgl. res. ~~XXXX~~ af 9. juni 1835 bestemtes, at der fremtidigt skulle være en folketælling hvert femte år,⁴²⁾ og 14. nov. 1838 meddelte Kancelliet Tabelværkskommissionen, at Kongen havde bifaldet, at næste folketælling i både Kongeriget og Hertugdømmerne skulle foregå 1. febr. 1840,⁴³⁾ hvorefter de følgende kunne finde sted de år, der endte med 0 og 5. Som følge heraf overførtes Hertugdømmernes statistik, der hidtil havde været holdt for sig, 1839 også til Tabelværkskommissionen,⁴⁴⁾ og denne fik også bemyndigelse til at modtage tællingslisterne direkte fra også de slesvig-holstenske overøvrigheder til bearbejdelse.⁴⁵⁾

Herefter kunne de kongerigske og folketællingerne fra Hertugdømmerne foregå samtidig og forvaltes af samme statistiske organ regelmæssigt hvert femte år. Om iværksættelsen af de yngre folketællinger er derfor mindre at sige. 24. nov. 1848 blev Tabelværkskommissionen ganske viet opløst, men kun for 1. jan. 1850 at afløses af Statistisk Bureau,⁴⁶⁾ der først sorterede under Indenrigsministeriet, men fra 1853 under Finansministeriet. Folketællingerne foregik stadig hvert femte år efter det fastlagte mønster, kun bortfaldt tællingen 1850 i Hertugdømmerne på grund af krigen, men den gennemførtes i Kongeriget. Datoen var hver gang 1. februar, en termin, erfaringen havde lært, var det tidspunkt på året, hvor der var færrest midlertidigt fraværende fra deres bopæl.⁴⁷⁾ Folketællingen 1860 blev den sidste, der gennemførtes af danske myndigheder i Hertugdømmerne. Fra den efterfølgende preussiske tid er de gået næsten fuldstændig tabt, hvilket er med til at øge betydningen af dem, der fandt sted i den danske tid.⁴⁸⁾

Foruden det udførende statistiske organ er det af betydning at have rede på, hvorledes den enkelte folketælling autoriseredes i forholdet til de lokale myndigheder, samt et overblik over, hvorledes de statistiske resultater offentliggjordes. Derfor følger nedenfor en oversigt herover gældende for de yngre folketællinger

både i Kongeriget og Slesvig fra 1834-60. I noterne gives henvisninger til udgaver af forordninger, cirkulærer m.v., der dog ikke gør krav på fuldstændighed.^{48a)} Hvad offentliggørelserne angår, er der det nye, at Tabelkommissionen eller Statistisk Bureau efter 1834 nu selv foretog offentliggørelserne i forskellige bind af skriftserien Statistisk Tabelværk, dels på dansk dels på tysk.

Folketællingerne 1834-60

Fkt.s område og dato:	Bestyrende og autoriserende centralmyndigheder	De statistiske resulta- ters offentliggørelse
Kgr. 18/2-1834	Tabelværkskomm. Danske Kancelli 49)	Statistisk Tabelværk I, 1835.
Htd. 1/2-1835	Rentekamm. Ty.Afd. Slesv.-Holst.Reg. 50)	Tabellen über die in den Hzt. vorgenommene Volkesählung. Rtk. Kbh. 1836.
Kgr. 1/2-1840	Tabelværkskomm. Da.Kanc. 51)	Statistisk Tabelværk VI, Kbh. 1842.
Htd. 1/2-1840	Tabelværkskomm. Slesv.Ho.Laub. Reg. 52)	Statistisches Tabellen- werk I, Kbh. 1842.
Kgr. 1/2-1845	Tabelværkskomm. Da.Kanc. 53)	Statistisk Tabelværk X Kbh. 1846.
Htd. 1/2-1845	Tabelværkskomm. Slesv.Ho.Laub. Reg. 54)	Statistisches Tabellen- werk II, Kbh. 1846.
Kgr. 1/2-1850	Statistisk Bureau Indenrigsmin. og Cultusmin. 55)	Statistisk Tabelværk, Ny Rk.: bd.1. Kbh. 1850 " 3. Kbh. 1851 og " 7. Kbh. 1853.
Kgr. 1/2-1855	Statistisk Bureau Finansmin. og Kir- ke- og Undervisn. min. 56)	Statistisk Tabelværk, Ny Rk.: bd. 12. Kbh. 1856-57.

Htd. 1/2-1855	Statistisk Bureau Slesvigsk Min. 57)	Statistisk Tabelværk, Ny Rk.: bd. 12. Kbh. 1856-57.
Kgr. 1/2-1860	Statistisk Bureau Finansmin. og Kir- kemin. og Under- visn.min. 58)	Statistisk Tabelværk, 3. Rk., I bd. Kbh. 1863. Meddelelser fra Stati- stisk Bureau, 6. Kbh. 1861.
Htd. 1/2-1860	Statistisk Bureau Slesvigsk Min. 59)	som for Kgr.

3. De slesvigske folketællingers organisation.

Efter dette overblik over folketællingernes historie, administration i de styrende led og statistiske resultater, rejser sig spørgsmålet om, hvorledes den lokale forvaltning af tællingerne i deres enkelte led foregik. Hvorledes udfyldtes det enkelte tællingskema? og hvorledes var dets vej fra centralmyndigheden ud til tællingsdistriktet og tilbage igen i de enkelte Årgange? En besvarelse af disse spørgsmål vil have stor betydning for bedømmelsen af folketællingernes kildeværdi såvel som for forståelsen af deres indre ordning.

Det er afgørende vigtigt at fastslå den principielle forskel, der er imellem Kongerigets og Hertugdømmernes lokale organisation af folketællingerne. Denne forskel angik, hvem der skulle foretage folketællingerne på landet, mens byerne overalt i Monarkiet udgjorde hver sit primære tællingsdistrikt, hvis befolkning skulle optælles af magistraterne. Men i Kongerigets landdistrikter gjorde man allerede fra 1769 de geistlige myndigheder, biskopperne og sognepræsterne, ansvarlige for folketællingerne, hvorved som en logisk konsekvens præsternes embedsområde kirkesognet, eller rettere pastoratet, blev det primære tællingsdistrikt. I Hertugdømmerne derimod overdroges opgaven fra begyndelsen de civile øvrigheder også på landet, hvorved de

lokale civiladministrative inddelinger kom til at udgøre de primære tællingsdistrikter, og de højere civile organer blev melleminstanser ved folketællingernes organisation.

Det er dette forhold, der skaber de særlige vanskeligheder, der er forbundet med at orientere sig i de slesvigske folketællinger. Den civilretslige inddeling af Hertugdømmerne var i denne periode af en særdeles kompliceret karakter, hvilket har afspejlet sig i nærværende udviklede registratur med dens heuristiske hjælpemidler.

Princippet opretholdtes i hele perioden 1769-1860. Allerede datiden selv kendte til en debat herom, der ejendommeligt nok afslører, at man i årene før 1800 i de to dele af riget overvejede at gå frem efter de henholdsvis stik modsatte forvaltningsprincipper. C.G.Oe-der foreslog således 1789, at den næste folketælling også i kongeriget burde forestås af retsbetjentene,⁶⁰⁾ men afvistes i dette spørgsmål af Rentekammeret. Da dette omvendt år 1800 foreslog, at man også i Hertugdømmerne skulle tælle efter kirkesognene, gik Overretten og superintendanten i Slesvig ind herpå, men forslaget strandede alligevel på modstand fra den holstenske gejstligheds side.⁶¹⁾ Da disse forsøg på at skabe ensartede tællingsområder i hele Monarkiet var mislykkedes, blev de ikke mere genoptaget før efter tabet 1864. Den første derefter følgende danske folketælling 1870 derimod flyttede opgaven fra de kirkelige til de verdslige myndigheder ved at gøre sognerådene ansvarlige for folketællingerne.⁶²⁾

Herefter skal spørgsmålet om de primære tællingslister og deres udfyldning rejses. Det har en forskellig karakter i årgang 1769 og i de senere tællinger.

I litteraturen træffes den opfattelse, at når man i Rentekammerets tabelkontor fra årgang 1769 kun finder tabeller over folketal i de enkelte tællingsdistrikter, men ingen tællingslister med navnene på de enkelte personer, skulle årsagen dertil være tab af disse primære tællingslister, eller ligefrem deres

kassation. ⁶³⁾ Dette beror imidlertid på en misforståelse af denne folketællings art. Som tællingsinstruksen siger, ⁶⁴⁾ udsendte Rentekammeret 1769 og fik tilbage igen i udfyldt stand kun tabelskemaer, nemlig dels specialtabeller, der skulle udfyldes af lokale myndigheder som magistrater, sognepræster (i Kgr) eller herredsfogeder (i Htd.), dels sammenfattende generaltabeller, der skulle udarbejdes på grundlag af specialtabellerne af overøvrigheder som biskopper og stiftamtmand (i Kgr) eller amtmand (i Htd). Disse skemaer oplyser altså befolkningens antal og fordeling efter køn, alder og erhverv, men ingen personnavne. Det var overladt de lokale myndigheder selv, hvorledes de ville skaffe sig disse tal oplyst, og som venteligt var, løste disse opgaven såre forskelligt, men en del steder optog man et regulært mandtal, udarbejdede en primær tællingsliste. ⁶⁵⁾ Sådanne lokalt tilvejebragte tællingslister har været eftersøgt i de slesvigske lokalarkiver, er blevet xeroxkopierede og står nu opstillet i RA som fkt. 1769. ⁶⁶⁾ Der er altså tale om materiale, der kun til en vis grad er kongruent med de senere tællingslister. Deres lokale og uorganiserede tilblivelse viser sig ved deres uensartethed. Magistraterne i Flensborg og Tønder lod (sammen?) udarbejde trykte tællingsskemaer til udfyldning, mens de andre øvrigheder nøjedes med håndskrevne. Det var også forskelligt, om hver enkelt person nævntes ved navn, eller kun husstandens overhovede, i hvilket fald de øvrige medlemmer kun figurerer ved angivelse af antal inden for civilstanden samt afkrydsning i den køns- og aldersrubrik, hvor de hørte hjemme. Aldersrubrikkerne var ialt 7 og karakteristiske for folketællingen 1769, ved hjælp af dem kan man genkende primærmateriale fra denne tælling og adskille det fra andre i lokalarkiverne forekommende mandtaller, hvormed det ellers let kan forveksles. ⁶⁷⁾

Til alle senere folketællinger fra og med 1787 lod centralmyndigheden i København trykke tællingsskemaer, hvor hver enkelt person skulle anføres med sit navn led-

saget af en række oplysninger. Foruden^{af} selve tællingslisternes "hovede" fremgik det af medfølgende tællingsinstrukser, hvorledes de skulle udfyldes. Fra og med folketællingen 1834 udsendtes foruden tællingslisterne også tabelskemaer, spedielle for de primære tællingsdistrikter og generelle for de højere tællingsforvaltningsområder, idet de lokale øvrigheder skulle foretage en vis statistisk bearbejdelse af tællingslisterne for hver deres område. Også om dette hverv medfulgte trykte instruktioner, hvis de ikke var påtrykt tabelskemaerne selv.⁶⁸⁾

Om disse tællingsskemaers og tabelskemaers nærmere indretning i de enkelte årgange, de anvendte overskrifter, "hovedet" med de enkelte rubrikker vedrørende personernes navn, køn, familiestand, alder, erhverv o.s.v. skal henvises til Mønsens udførlige analyser⁶⁹⁾ og til den ældre danske statistiske litteratur.⁷⁰⁾ Her skal kun siges, at skemaerne naturligvis - efterhånden som man samlede erfaringer og statistiken fik nye opgaver - gennemgik en udvikling i retning af stadig større udførlighed. Fra og med 1845 kom således den af genealoger så værdsatte oplysning om fødested til.

Inden for samme folketælling anvendtes der noget forskellige tællingsskemaer til forskellige arter af tællingsdistrikter. Helt generel for alle årgange i såvel Kongeriget som Hertugdømmerne er sondringen mellem by- og landskemaer. Udover overskrifternes forskelligartede oplysninger ligger forskellen i første rubrik, hvor der i byerne krævedes oplysninger om gadenavne og husnumre, mens man på landet skulle angive landsbyernes navne med en nummerering af husstandene i hver landsby. Men til den slesvigske folketælling 1803 findes der foruden by- og landskemaer også særskilte trykte skemaer for tællingen af områder som 1) adelige godser og klostre, 2) det augustenburgske godsdistrikt og 3) Flensborg Hospital. Det er ikke lykkedes at få disse separatlisters oprindelse klarlagt, men det drejer sig formentlig om lokalt fremstillede skemaer, der er blevet godkendt af tællingsmyndighederne. Flakkerne udgjorde

et problem for sig. Oprindeligt anførtes de på landlisterne, 1840 og 1845 udarbejdedes særlige flækkeskemaer. Ved de to sidste folketællinger - 1855 og 1860 - anvendtes bylister, der iøvrigt samtidig ~~ixxxxxxxxxxxxxx~~ ~~gik~~ ændredes fra at være løbende lister til særskemaer for hver enkelt husstand (huslister).⁷¹⁾

I alle folketællinger, men især i de ældste, forekommer det lejlighedsvis, at de trykte skemaer suppleres eller erstattes af håndskrevne, hvilket normalt må forklares som en følge af, at centralmyndighederne kunne anslå de lokale myndigheders forbrug af tællingskemaer for lavt ved tilsendelsen, og der har ikke været tid til at sende bud efter nye.

Folketællingskemaernes sprog var til og med 1845 tysk i hele Slesvig, kun dansk i de kongerigske enklaver, men ved de sidste to tællinger 1855 og 1860 anvendte man danskesproget materiale på landet i hele Nordslesvig og Mellemslesvig til og med Flensborg og Tender amter. Af godsdistrikterne fik 2. Angler godsdistrikte nordlige godser danske lister til og med en linie, der svarer til den nuværende grænse, resten var tyske. For købstadernes vedkommende lå sprogrænsen endnu lidt nordligere, idet kun Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Årskøbing havde danske lister, resten - også Tender og Flensborg - tyske.⁷²⁾ En detalje af den danske sprogpolitik i årene mellem de to krige!

Tællingslisternes udfyldning var pålagt de lokale myndigheder. I Kongeriget var det til og med 1801 sognepræsterne. Umiddelbart derefter lagdes opgaven ud til skolelærerne i hvert sit skoledistrikt, der således fra 1834-60 må opfattes som det primære folketællingsdistrikt på landet i Danmark. Sognepræsterne var dog stadig ansvarlige for listernes rigtighed fra hele sognet eller pastoratet, og de skulle udfylde sognetabellerne.⁷³⁾ Dette gjaldt naturligvis også for de kongerigske enklaver i Slesvig.

For de egentlige slesvigske folketællingers vedkommende er det gennem en særundersøgelse søgt belyst, hvem der her har udfyldt listerne i de primære tællings-

distrikter.⁷⁴⁾ Undersøgelsen har naturligvis ikke kunnet modtage hele materialet, men hviler på stikprøver fra enkelte lokaliteter og årgange, der kun kan give et tilnærmet svar på spørgsmålet. For det første viste det sig, at meget af det nuværende tællingsmateriale især i de ældste årgange ikke er primært, men afskrifter efter sådant på højere administrativt plan. Fra 1803 og 1835 er således herredslister, der må være udarbejdet som renskrifter af lokalt stof, meget hyppigt det eneste bevarede materiale.

Selv hvor primærmaterialet er bevaret, kan dets oprindelse ikke altid fastslås. Undertiden mangler det underskrift, underskriveren kan have udeladt sin titel eller underskriften kan være af en anden hånd end listens egen. Hovedlinierne er alligevel ret klare.

I byerne var det til 1845 kvartersmænd, rodemestre eller distriktsdeputerede o.l., der i hver sin del af byen skulle udfylde tællingssekemaerne ved at gå fra hus til hus for at få de fornødne oplysninger. 1855 og 1860 var opgaven henlagt til husejerne, der skulle udfylde hver sin husliste, men mange steder synes dog kvartermændene stadig at have måttet påtage sig opgaven. I alle tilfælde var magistraterne ansvarlige for rigtigheden af byernes lister og skulle udarbejde tabeller over hele byens folketal.

På landet var billedet broget, men overalt var tendensen, at laveste civile myndighed stod for listernes udfyldning. Det vil i amterne i Nordslesvig sige sognefogederne, i Sydslesvig bondefogederne, dog i høj grad bistået af skolelærerne, skønt disse ikke kan betegnes som civile embedsmænd, men de var nok ofte de mest skrivekyndige. I de andre forvaltningsområder finder vi de derværende laveste embedsmænd som ophav: i de oktrojerede koge kogsinspektorerne, i godsdistrikterne godsinspektorerne, i landskabet Ejdersted de såkaldte lensmænd, på halligerne i Felworm landskab de særlige rådmandsskaber, andetsteds regnskabsmænd, ladefogeder osv.

Mange steder var der dog undtagelser, skolelærerne gjorde sig gældende overalt, men ret ofte finder vi også de højere embedsmænd som underskrivere endog i de yngste årgange. Den slesvigske civilforvaltnings brogede karakter gjorde sig gældende også på det primære tællingsniveau.

Så enkelt og naturligt end princippet om, at folketællingerne i Slesvig skulle udføres af de civile øvrigheder end forekommer os i nutiden, gav dets praktisering under datidens forhold dog anledning til talrige vanskeligheder. Dette skyldtes først og fremmest, at disse embedsmænd med deres traditionsrige historiske baggrund næsten aldrig forvaltede geografisk sammenhængende områder med klart definerlige grænser. Tværtimod er det næsten regelen, at administrationsområderne også omfattede "strøtilliggender", enkelte i kirkesognene isolerede landsbyer, ja meget hyppigt enkelte gårde og huse af en landsby, der iøvrigt hørte til et eller flere andre administrative områder.⁷⁵⁾ Der var derfor som oftest ringe eller slet ingen kongruens mellem disse civile inddelinger og kirkesog-
ne, som i udpræget modsætning til disse udgjorde sammenhængende vel afgrænsede geografiske områder. Dette forhold udgør hovedbegrundelsen for nærværende komplicerede registratur med dens hjælpemidler især Sognefortegnelsen og Kortene, hvoraf disse administrationsgeografiske forhold fremgår. De skal iøvrigt behandles videre i næste kapitel.

Yderligere komplikationer udover det rent geografiske hidrører fra, at der fandtes forskellige kategorier af civiladministrative inddelinger, nemlig egentlige administrative, jurisdiktionelle, politimæssige, fiskale, matrikulære m.m., som vekselvis eller samtidig, lejlighedsvis i indbyrdes modstrid, skulle fungere som tællingsdistrikter eller forvaltningsområder for folketællingerne.⁷⁶⁾ Vel stemte disse inddelingstyper i vid udstrækning overens eller var kongruente med hinanden, men der fandtes også mange uoverensstemmelser. Denne usikkerhed gav allerede i datiden anled-

ning til misforståelser og fejl, bl.a. vedrørende grænsen mellem by og land.

De skiftende forhold fremgår af instruktionerne om tællingsmyndigheder og tællingsdistrikter ved de forskellige årgange. Instruksen af 10. juni 1769 påbød, at undersætterne på landet i Slesvig skulle tælles af de øvrigheder, hvorunder de skattemæssigt "de contribuentis" hørte, idet det direkte betonedes, at hverken sognetilhørsforhold eller tingspligtighed måtte blandes ind deri. For byernes vedkommende bestemtes, at beboerne inden for det pågældende "Stadt-Weichbilde" skulle regnes dertil. Dette var nærmest et geografisk begreb, som skulle bruges uden hensyn til, at der også i en by kunne findes flere forskellige jurisdiktioner.⁷⁷⁾

Til folketællingen 1803 ændredes retningslinierne derhen, at ethvert sted nu skulle tælles af øvrighederne efter dets civile jurisdiktion "durch die Zivilobrigkeiten und Gerichtsbarkeit eines jeden Ortes",⁷⁸⁾ dog skulle sognepræsterne bistå retsbetjentene med oplysninger. Hermed var den rene civilretslige inddeling gjort til tællingsforvaltningsområde, hvilket for landbefolkningens vedkommende opretholdtes ved alle de følgende tællinger til og med 1845, tildels til 1860.^{78a)} Hvad byerne angår ændredes reglerne igen allerede til folketællingen 1835, idet det - omtrent som i 1769 - bestemtes, at magistraterne skulle tælle alle borgere med, uanset at de måtte høre til andre jurisdiktioner end byens egen. Også hvad man definerede som forstæderne skulle tages med. Begreberne var dog så uklare, at det forårsagede flere forespørgsler. Man havde desuden 1835 glemt at underrette myndighederne på landet om, hvilke regler der gjaldt i byerne, hvilket førte til konflikter om optællingen af byboere under landjurisdiktionelle enklaver i byerne, delvis til dobbelttællinger.⁷⁹⁾ I Itzehoe ville man have regelen om byens udstrækning præciseret dertil, at det område, indenfor hvilket landjurisdiktioner skulle tælles med, udgjorde byens "combinierede Polizeidistrikt".⁸⁰⁾

Folketællingerne 1855 og 1860 organiseredes i over-

ensstemmelse med de nye principper, der lå bag administrationsreformen 1850-53 i Hertugdømmerne efter Treårskrigen afslutning. Dels som følge af de nye liberale statsteorier, dels vel af politiske grunde - som modforholdsregel mod slesvig-holstenismen - gennemførtes ret gennemgribende ændringer, hvis geografiske side skal behandles senere.⁸¹⁾ Hvad der her er væsentligt er, at teorien om magtdelingen gjorde sig bemærket ved forsøg på adskillelse af den dømmende og den udøvende magt, mellem jurisdiktion og administration på det lokale plan i Slesvig. Større bivirkninger havde dette især i de hidtidige godsdistrikter, der opløstes og derefter retsligt indlemmedes i herrederne, mens de administrativt lagdes ind under nye kongelige kommissærer som ganske vist i hovedsagen var identiske med amtmændene i disse områder. Som en administrativ opgave skulle sidstnævnte også varetage folketællingerne. Dette førte stedvis til uklarheder på det lavere plan bl.a. dobbelttællinger på visse godser. Herredsfogederne i de gamle herreder havde stadig beholdt også de administrative opgaver, og derfor var de tilbøjelige til at udstrække administrationen til også at gælde de alene under deres jurisdiktion nyindlemmede godser.⁸²⁾ I det hele taget satte de i reformen indeholdte bestræbelser sig kun delvis igennem.⁸³⁾ Den i nærværende registratur foreliggende systematiske ordning, der bibeholder uændret placering af godsdistrikter og købstæder før og efter 1845, må - skønt praktisk - for de to yngste år gange betragtes som formelt ukorrekt.⁸⁴⁾

Også fastsættelsen af de kongerigske enklavers udstrækning voldte vanskeligheder.⁸⁵⁾ Mens de oprindeligt fastsattes til de områder, der stod under kongerigsk jurisdiktion, bestemtes det ved valgene til stænderforsamlingerne, at de nørrejyske vælgere var dem, der hørte under kongerigsk hartkorn, og dette princip udstræktes til folketællingerne ved et reskript til biskoppen i Ribe 19. nov. 1839.⁸⁶⁾ Visse beboere i Emmerlev og Skast sogne hørte ifølge dette princip til Kongeriget, men var tingpligtige til det slesvigske Højer herred,

hvortil de da ifølge jurisdiktionsprincippet skulle tælles. Problemet voldte vanskeligheder og førte så sent som i 1860 til dobbelttælling af de pågældende beboere.⁸⁷⁾

Selv om de slesvigske folketællinger foretoges af de civile øvrigheder, var de geistlige embedsmænd og deres embedsområder, nemlig kirkesognene, ikke uden betydning. Dels sagde instrukserne, at præsterne skulle være de civile embedsmænd behjælpelige med oplysninger, dels spillede skolelærerne som ovenfor vist en stor rolle ved listernes skrivning, og de var i denne periode mere at anse for kirkelige end for verdslige embedsmænd. Kirkesognet var ikke tællingsdistrikt, og desto ejendommeligere er det derfor, at der i alle folketællingskemaernes overskrift var en rubrik til udfyldning med kirkesognets navn. 6.dec. 1839 indskærpede Tabelkommissionen i en skrivelse til Den slesvig-holstenske Regering netop, at kirkesognene altid skulle anføres på listerne.⁸⁸⁾ Baggrunden herfor var, at man ønskede at kunne opgøre folketællene i de enkelte kirkesogne, som det frengår af de bevarede trykte og utrykte tabeller herover.⁸⁹⁾ Anførelsen af kirkesognene på alle listerne har også været en forudsætning for nærværende registraturs udarbejdelse.

Da de civile øvrigheder udførte folketællingerne i Slesvig, og da disses forvaltningsområder udgjorde tællingsdistrikterne, bliver folketællingerne derved også kilder om, hvilke beboere i de enkelte lokaliteter der hørte til de civile inddelinger, og hvor langt disse rent geografisk strakte sig.⁹⁰⁾ Selv om de enkelte retskredses tingbøger og skøde- og panteprotokoller⁹¹⁾ eller visse ekstraskattemandtaller⁹²⁾ delvis kan give tilsvarende administrationshistoriske og -geografiske oplysninger, kan intet af dette materiale sammenlignes med folketællingerne i udførlighed og let anvendelighed. I forbindelse med registreringen har det derfor været naturligt at omsætte denne viden i en serie kort over Slesvigs historisk-administrative inddeling.⁹³⁾

Også folketællingerne må naturligvis benyttes med kritik og med kendskab til deres forudsætninger og pro-

blemer, hvis man således vil benytte dem som administrationsgeografiske kilder om den lokale inddeling.

Herefter vender vi tilbage til spørgsmålet om, hvorledes de enkelte folketællinger foregik, hvorledes de ved de enkelte årgange var organiserede, idet deres mere almindelige tilblivelseshistorie nu skulle være afklaret. Når tallings- og tabelskemaerne var udsendt fra København tilsendtes de først Hertugdømmernes styrelse. Det skal først opridses, hvori denne i periodens løb bestod. I det 18. århundrede styredes hertugdømmet Slesvig af Tyske Kancelli i København, idet Overretten på Gottorp dog foruden at være appelinstant også havde visse administrative opgaver, hvorfor den 1803, men ikke 1769, udgjorde melleminstans mellem Tyske Kancelli og de slesvigske myndigheder. 1834 oprettedes en særlig Slesvig-holstensk Provincialregering på Gottorp med udvidede beføjelser, og herigennem forvaltedes tallingerne 1835-45. Efter Treårskrigen ophævedes provincialregeringen, og styrelsen af Hertugdømmet samledes i Slesvigsk Ministerium i København, herunder også folketællingerne 1855 og 1860.

Under denne skiftende overstyrelse sorterede i Slesvig indtil 1850 principielt ligestillet: 13 købstæder, 11 amter, 6 landskaber og ca. 100 godser samlede i 4-6 godsdistrikter, hvortil kom nogle gejstlige stiftelsesgodser som klostre og hospitaler samt de særligt stillede flækker, oktrojerede koge, slots-, amts- og frigrunde i visse byer, tilligemed under Overretten på Gottorps jurisdiktion hørende persongrupper og lokaliteter. Bortset fra mindre ændringer bestod denne forvaltning til administrationsreformen 1850-53, da hele hertugdømmets administration samledes under 9 overøvrigheder så vidt muligt svarende til kongerigets amtmænd, der som omtalt nu også fik f.eks. købstæderne og godserne under sig. Hertil kom de kongerigske og de holstenske enklaver under myndigheder uden for hertugdømmet Slesvig.

De nævnte organer var generelt sagt faktorerne i organisationen af folketællingerne. Gennem dem passerede tællingsmaterialet på vej til de lokale myndigheder, der skulle udfylde det, og når det vendte tilbage, skulle ev-

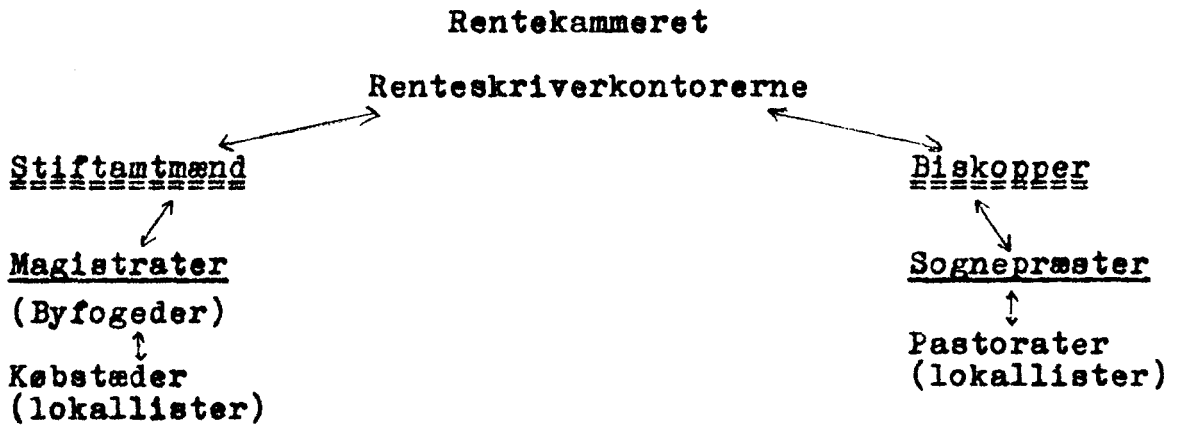
righederne dels kontrollere listernes udfyldning, dels udarbejde tabeller på grundlag deraf til de lokale områders befolkningsstatistik. Men dels som følge af de nævnte variationer i opfattelsen af, hvem der skulle tælle, dels som følge af diverse historiske ændringer af styrelsen og administrationen, skiftede fremgangsmåden og dermed den rolle, de enkelte myndigheder havde i folketællingsarbejdet. Da klarhed herover har betydning for forståelsen af ordningen af folketællingerne og tabellerne, bringes følgende oversigter over organisationen af de enkelte årgange. Deres kilder er tællingslisterne selv, påtegninger på disse samt instruktioner og de statistiske centralorganers korrespondance med tællingsmyndighederne. Af hensyn til De kongerigske Enklaver er der både skemaer over forløbet i Kongeriget og i Hertugdømmerne. Pilene angiver tællingslisternes vandringer i store træk, idet mindre afvigelser udelades. Understregninger angiver de ansvarlige for ~~tællingsstatistik~~ udarbejdelsen og udfyldningen af specialtabeller. Dobbeltunderstregninger viser, hvem der skulle udarbejde generaltabeller og befolkningsstatistik for større områder. Til mindre afvigelser fra hovedtrækkene er der ikke taget hensyn.

Folketællingernes organisation 1769-1860

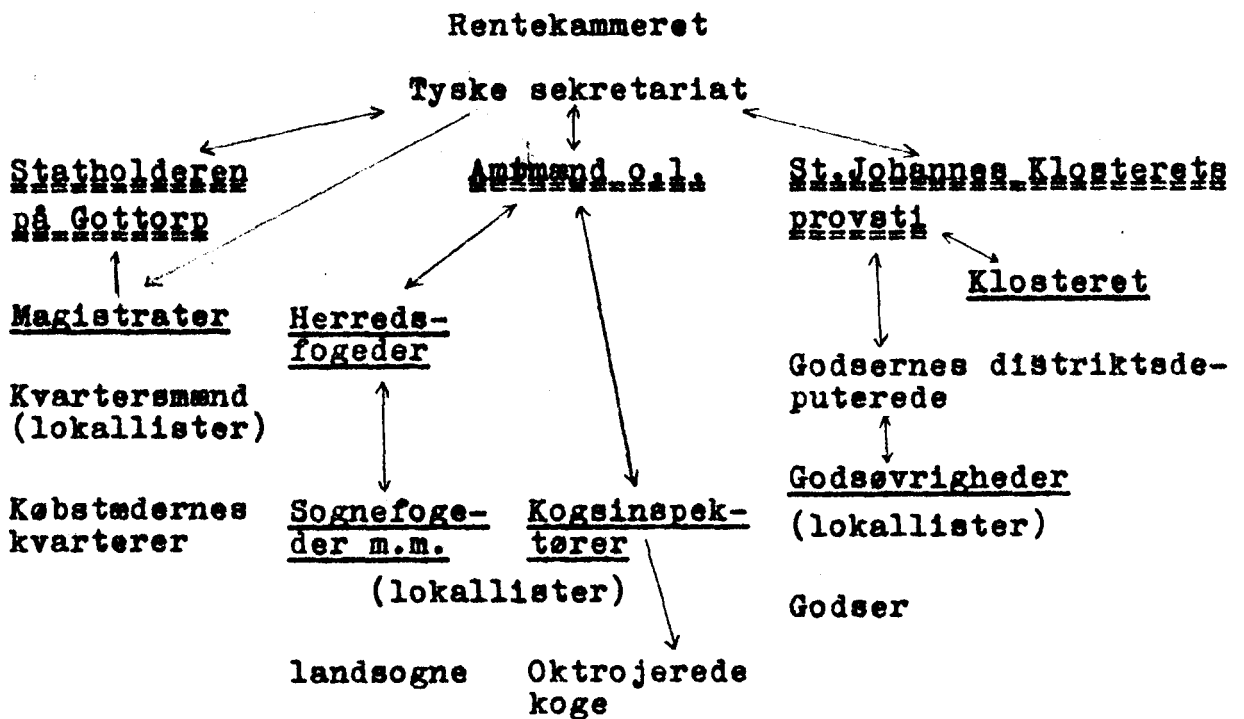
1769 Kongerigerne Danmark og Norge m.m.

Folketællingernes organisation 1769-1860

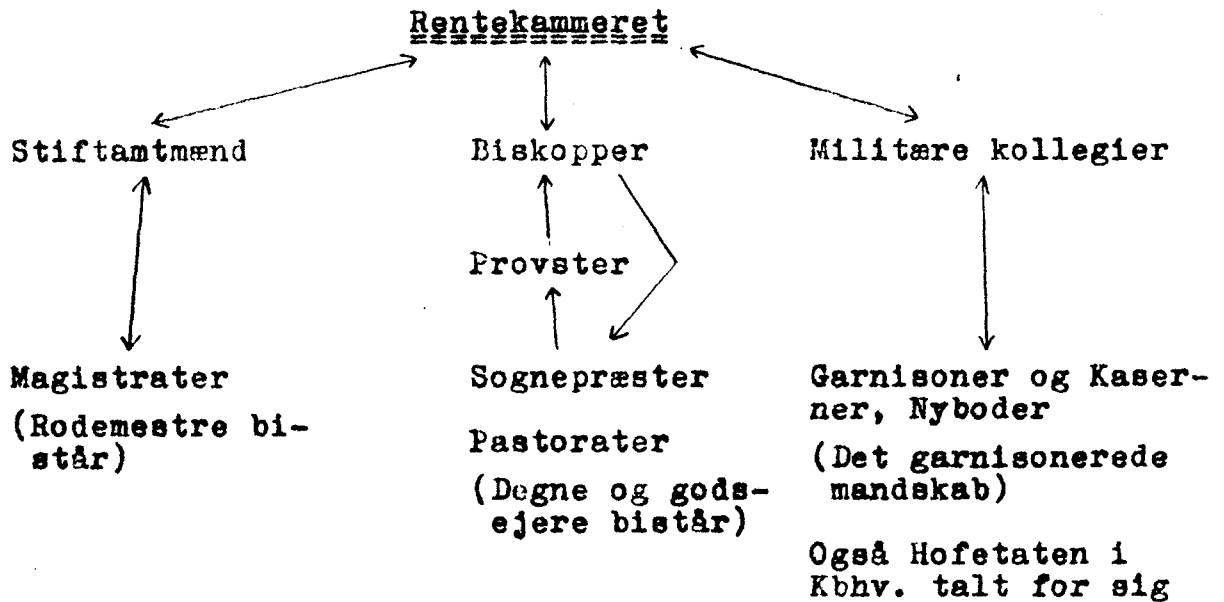
1769 Kongerigerne Danmark og Norge m.m. 94)

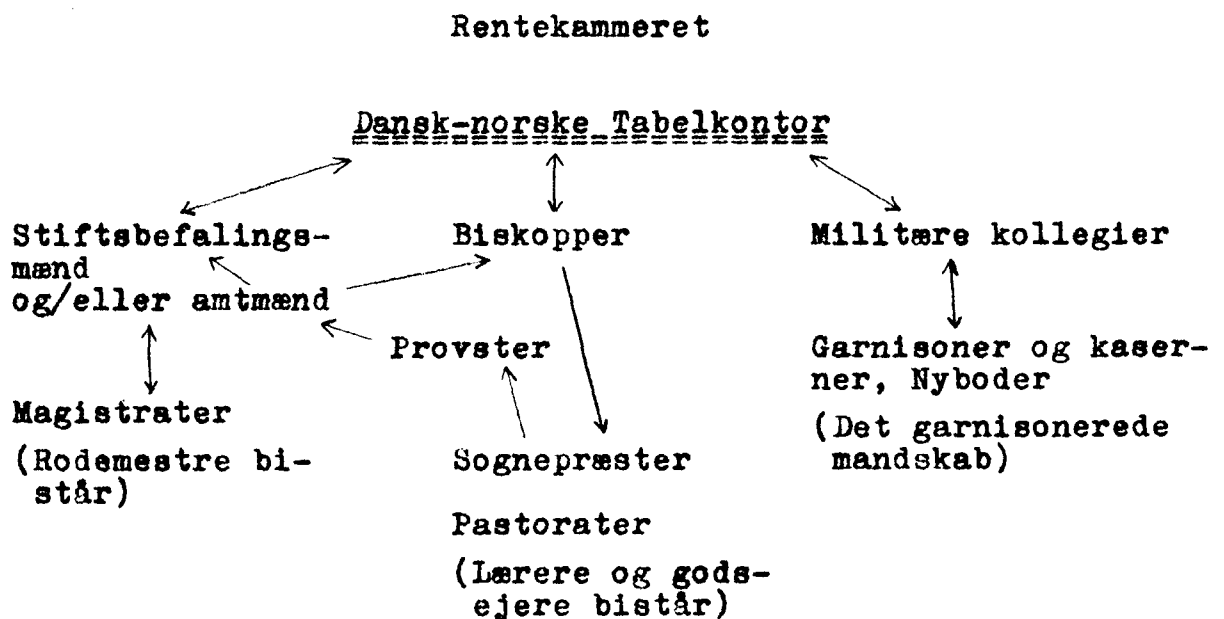
1769 Hertugdømmerne 95)

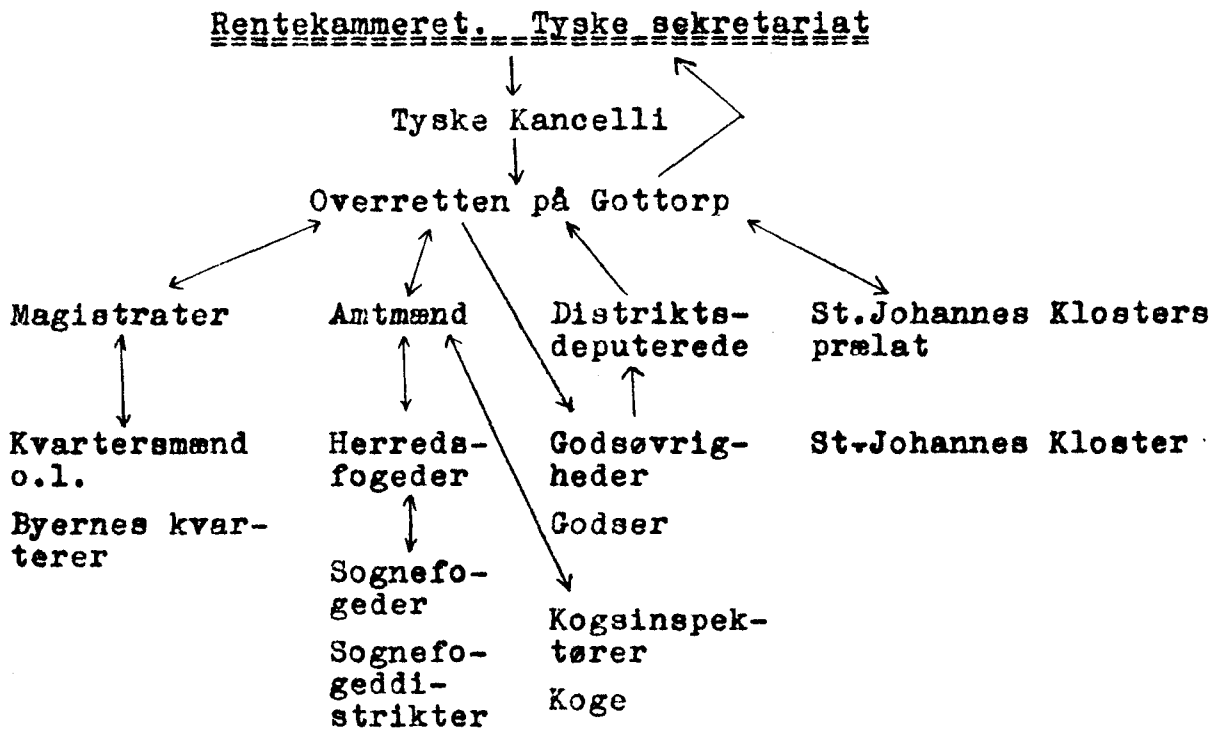
1787 Kongeriget Danmark 96)

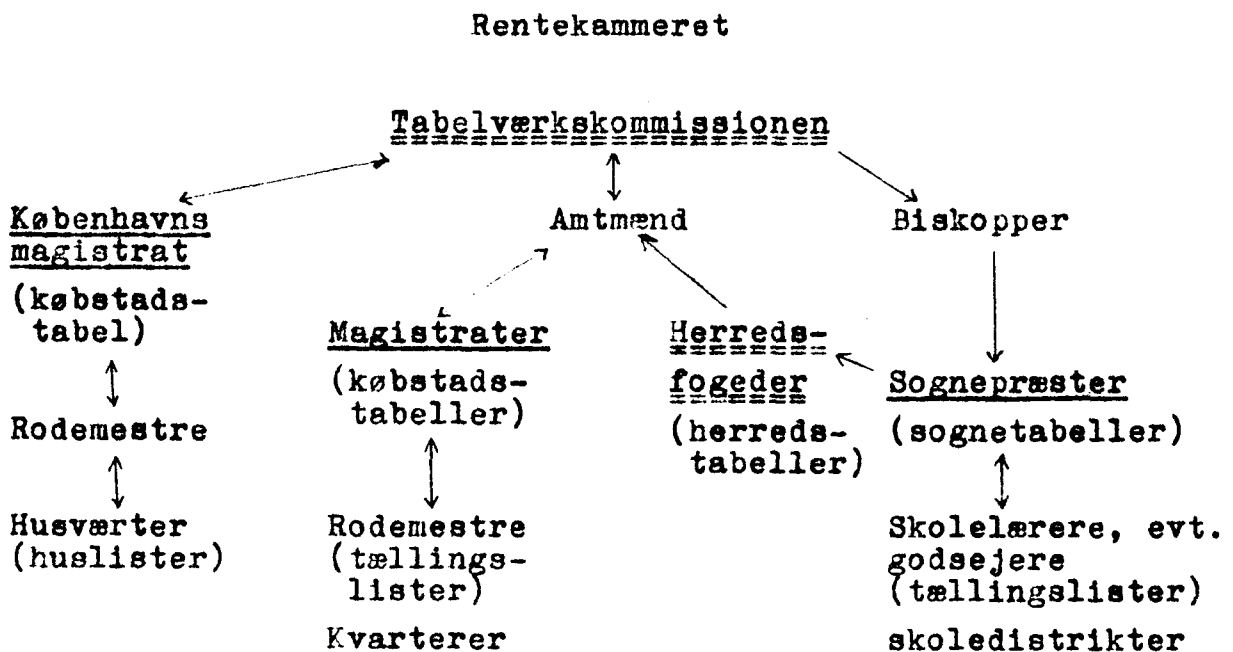
1801 Kongerigerne Danmark og Norge 97)

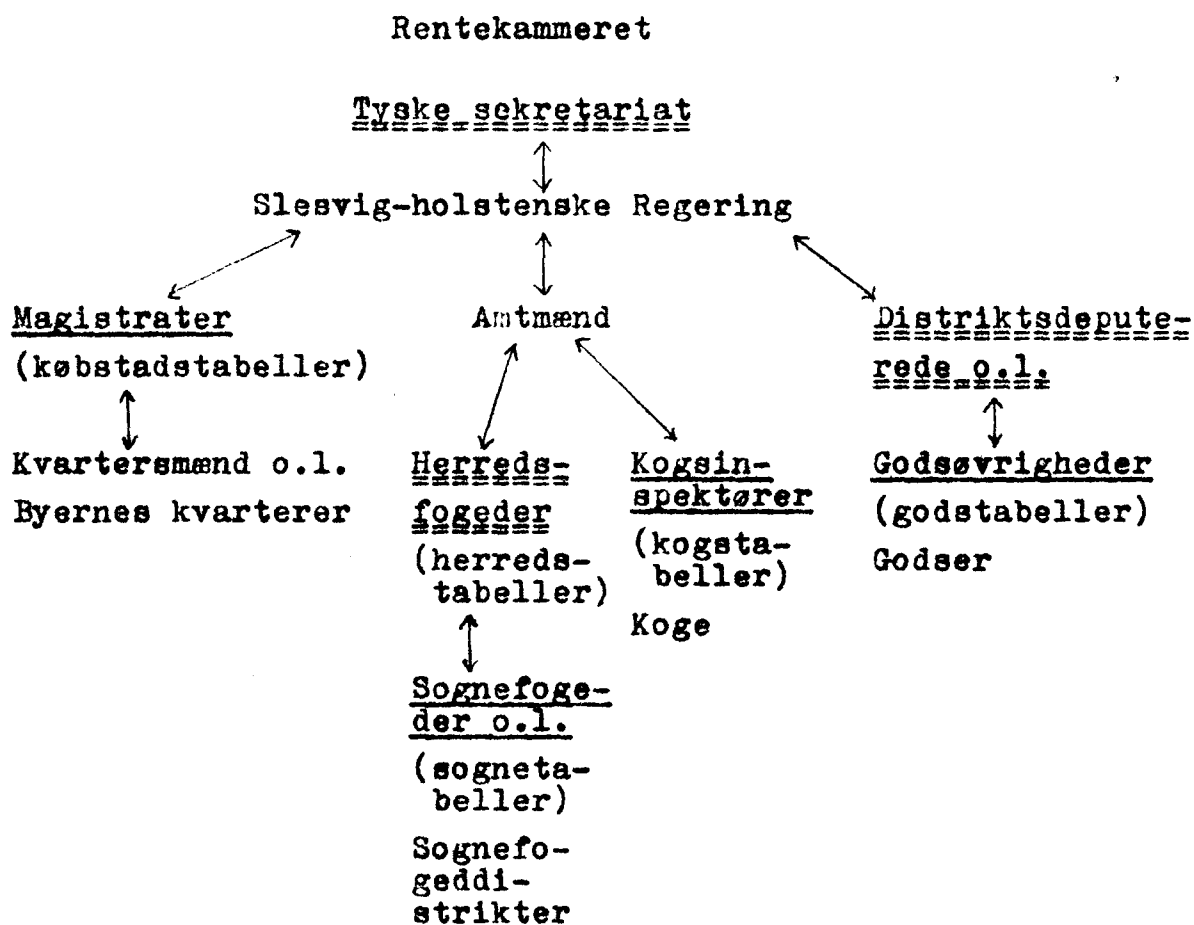
1803 Hertugdømmerne 98)

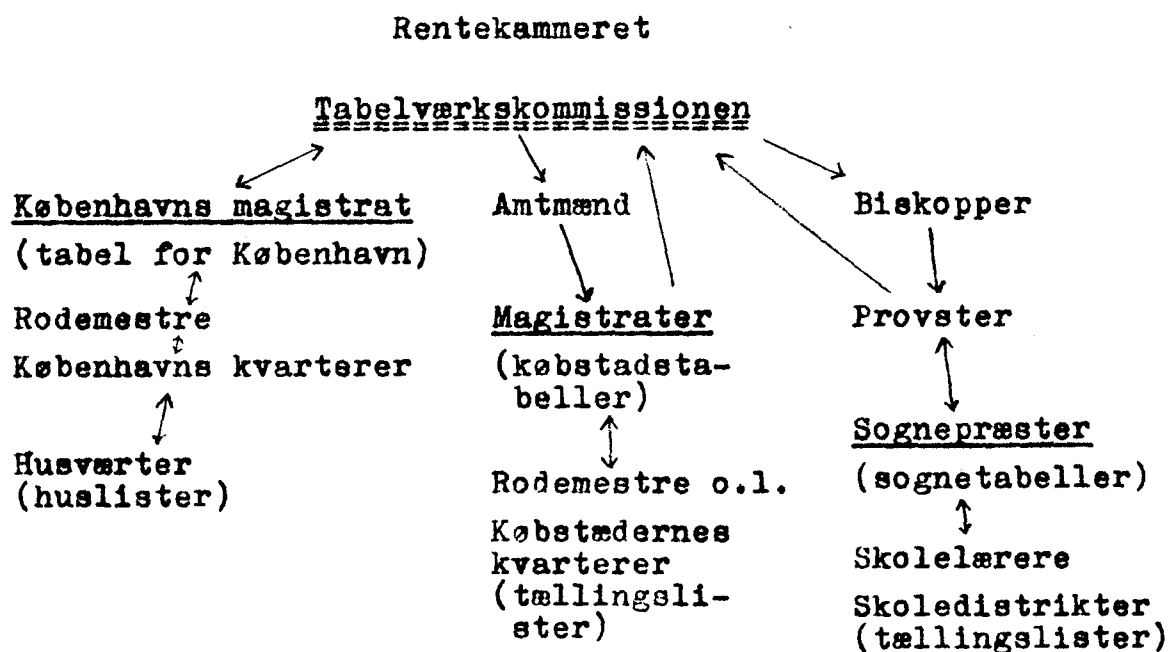
1834 Kongeriget Danmark 99)

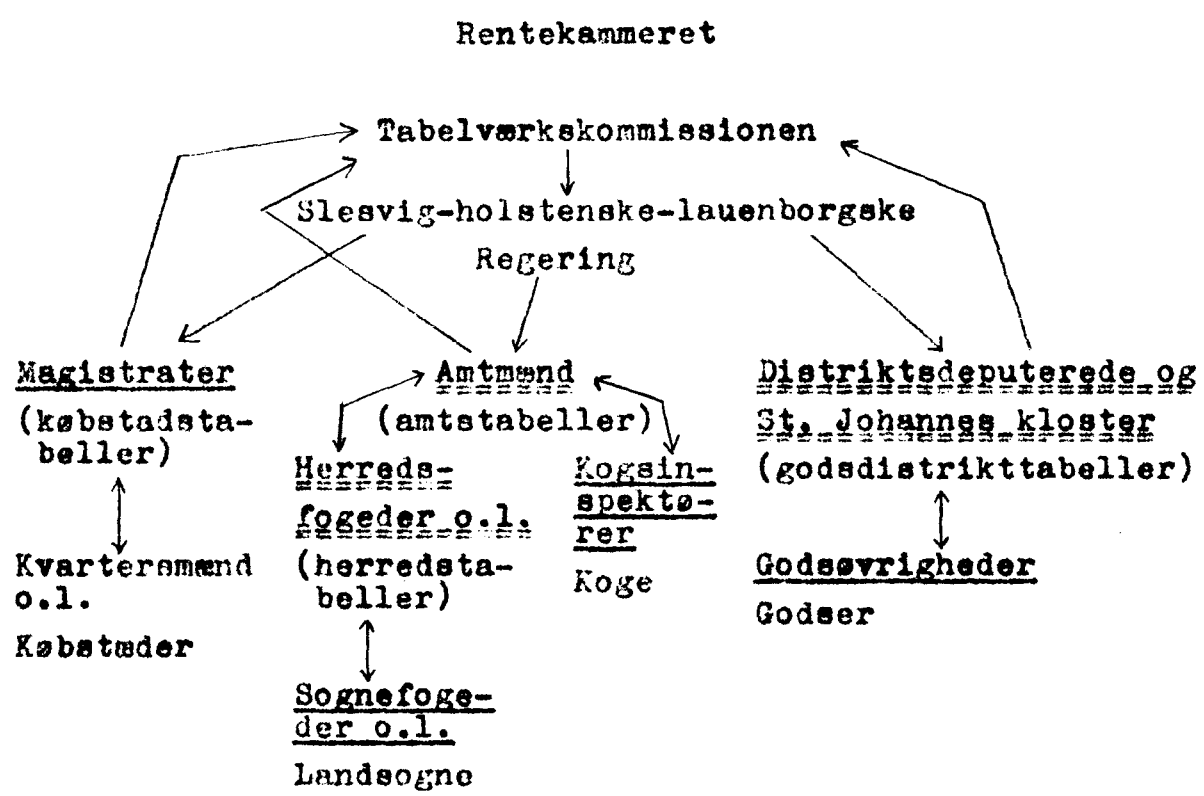
1835 Hertugdømmerne 100)

1840-45 Kongeriget 101)

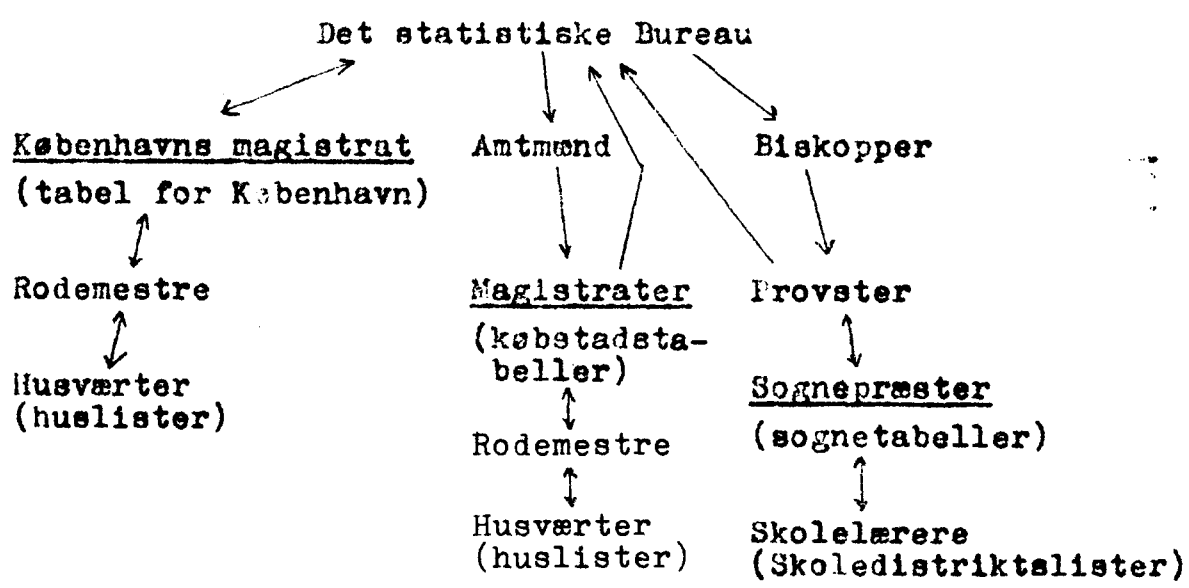

1840 og 1845 Hertugdømmerne 102)

1850, 1855 og 1860 Kongeriget 103)

Indenrigsministeriet (1850)
 Finansministeriet (1855 og 1860)

1855 og 1860 Hertugdømmerne 104)

Finansministeriet

Det statistiske Bureau

Slesvigsk Ministerium

Overøvrighederne:

Amtmænd

Kongelige kommissærer for godsdistrikter, koge m.m.

Flensborg magistrat

(som de andre byer)

Magistrater

Kvartersmænd

Husværter (huslister)

Herredsfogeder

Sognefogeder o.l.

Sogne (tællingslister)

Kogsinspektører

Koge (tællingslister)

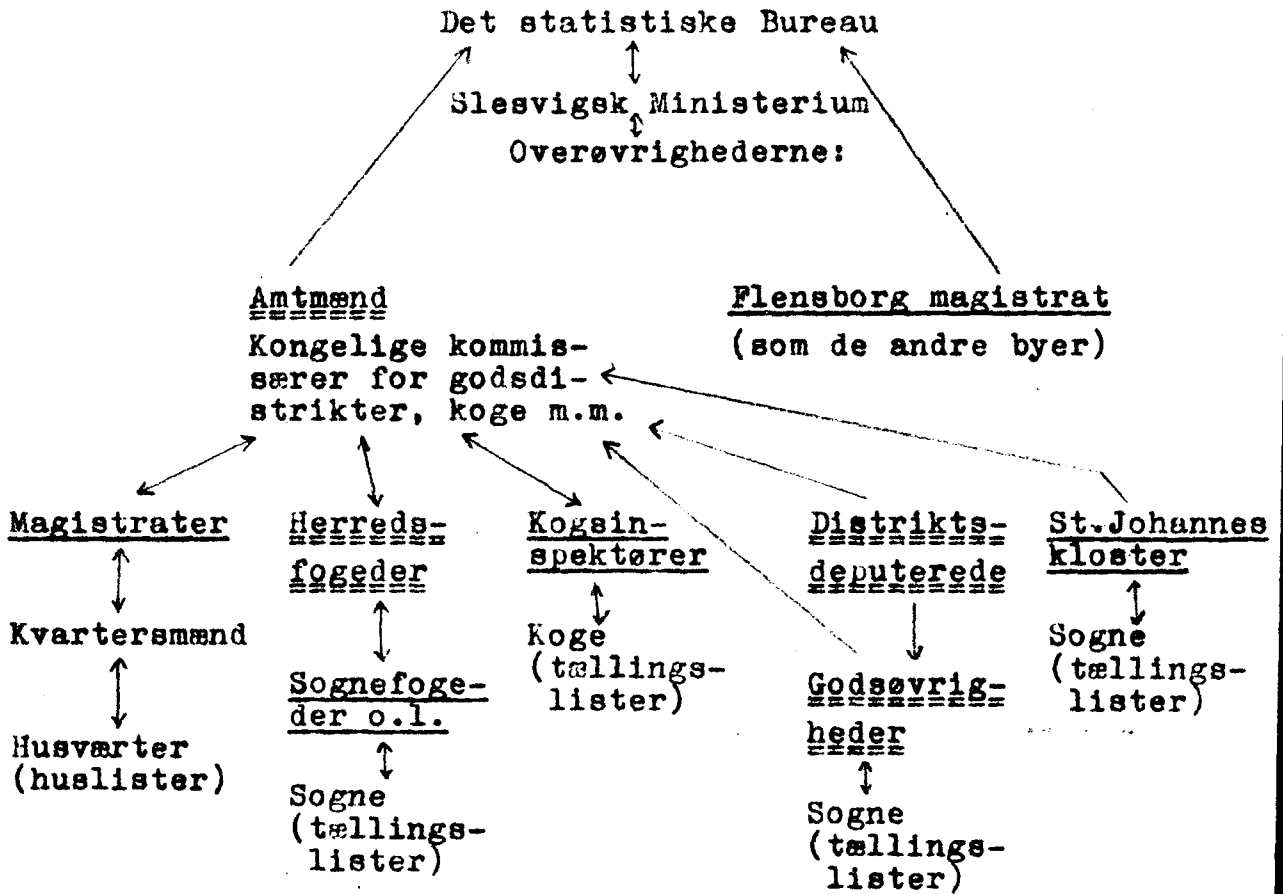
Distriktsdeputerede

Godsøvrigheder

Sogne (tællingslister)

St. Johannes kloster

Sogne (tællingslister)

Af disse oversigter over folketællingernes organisation fremgår, i hvor høj grad deres administrative gennemførelse skiftede fra årgang til årgang. Man drog stadig ved lære af sine erfaringer, men måtte samtidig tilpasse sig de politisk betingede ændringer af styrelserne i Kongeriget og Hertugdømmerne. Frem- og tilbagesendelsen af tællingsmaterialet fulgte ikke altid samme veje, men blev påvirket af såvel formelle som praktiske hensyn. I mange tilfælde må også en usikker procedure konstateres; det gælder ikke mindst de to sidste tællinger i Hertugdømmerne, hvor det bevarede tabelmateriale viser stor usikkerhed overfor, hvorvidt og af hvem der skulle udarbejdes generaltabeller.

Tabellerne var resultatet af den talmæssige bearbejdelse af folketællingslisternes oplysninger, der foregik enten lokalt i forskellige dertil bemyndigede administrative led eller i det centrale statistiske organ, som oftest begge steder. Dette statistiske arbejde var forudsætningen for de allerede omtalte offentliggørelser af de enkelte folketællingers resultater.¹⁰⁵⁾

Dette tabelmateriale skal i nærværende sammenhæng kun gøres til genstand for en summarisk registrering, da en detailbearbejdelse vil være en opgave af en væsentlig anden karakter end registreringen af tællingslisterne. En kort omtale vil dog være naturlig.

Tabelmaterialet er meget ujævnt bevaret, men det endnu eksisterende findes i RA, for tiden 1769-1845 i Rtk. Tabelvæsen og Statistik VA XII, gruppe 352, for tiden 1850 ff. i Statistisk Bureaus arkiv. Hertil kommer det tabelmateriale, der tidligere har været opstillet i forbindelse med de slesvig-holstenske folketællinger 1835-60. Tabellerne fra folketællingerne før 1848 var ellers ikke anbragt for sig, men indgik i den almindelige kronologiske ordning af gruppen "Areal og befolkning". For Hertugdømmernes vedkommende vil alle tabellerne imidlertid nu blive samlet for sig i en ny undergruppe under Rtk. 352 med undernumre 339-354.^{105a)}

Vigtigst er tabellerne fra årgang 1769, hvor de som omtalt, udgør den officielle af Rentekammeret organiserede

folketælling.

Fra de øvrige årgange er både tabellernes karakter og bevaringsgrad meget omskiftelig. Undertiden optræder de som bilag til følgeskrivelser, undertiden er disse forsvundne, i andre tilfælde er der tale om koncepter, opstået i tabelmyndigheden. De er nu ordnet systematisk analogt med selve tællingslisterne.

En oversigt i afsnittet "Arkivregistratur" viser, hvor materiale vedrørende de slesvigske folketællinger er bevaret og hvorledes pakkerne er betegnet.¹⁰⁶⁾

4. De slesvigske folketællingers almindelige administrationsgeografi.

Administrationsgeografien og den deraf afhængige administrationskartografi er ikke nogen i Danmark meget dyrket disciplin. Skønt administrationen altid har forudsat og benyttet sig af landets lokale inddelinger, og disse i høj grad lige fra lens- til kommunalarkiverne har været lagt til grund for den til administrationen svarende arkivalske ordning af embedsarkiverne, har disse inddelingers geografi i Danmark eller i Hertugdømmerne hidtil ikke været genstand for videnskabelig undersøgelse, hverken fra historikeres, geografers, statistikeres eller arkivarers side. Der eksisterer som bekendt intet anvendeligt Historisk Atlas over Danmark, hvoraf en blot nødtørftig orientering om de administrative inddelingers geografiske udstrækning i ældre tid fremgår. Heller ikke den ældre kortlægningsangivelser heraf er pålidelige, og dette gælder i ganske særlig grad for Hertugdømmernes inddeling. Dette er så meget mærkeligere, som vi har en udmærket topografisk tradition, der både for Kongerigets og Hertugdømmernes vedkommende begyndte sin udvikling i midten af det 18. århundrede. Det er til denne topografiske tradition man må støtte sig, når den forståelse af administrationsgeografien skal opnås, der er en forudsætning for også folketæl-

lingsmaterialets ordning, ikke mindst i det slesvigske område.

Det er allerede i forrige afsnit skildret, hvorledes forskellige lokaladministrative organer fik til opgave at forvalte folketællingerne i Hertugdømmerne, og hvorledes derfor disse embedsområder er identiske med de geografiske områder, der fungerede som tallingsdistrikter. De lokale administrationsområders befolkninger samledes i de samme enheder, hvori folketællingsmaterialet er inddelt. Det er også antydnet, hvorledes folketællingslisterne selv er de bedste eksisterende kilder om disse administrationsområders faktiske udstrækning, der ellers på grund af den rigelige forekomst af ubestemte grænser og strøbesiddelser, kan være meget vanskelig at fastslå.¹⁰⁷⁾ Spørgsmålet er: hvorledes kan de geografiske områder, efter hvilke de slesvigske folketællinger i de enkelte årgange foreligger, nærmere bestemmes?

Det primære tallingsdistrikt i Slesvig var i byerne disses "politikreds", ikke alene det under købstadsjurisdiktion stående område. På landet var det sogne- eller bondefogeddistrikterne eller dermed jævnyrdige laveste civilretslige inddeling.¹⁰⁸⁾

Tællingsproceduren inden for hvert af disse primære tallingsdistrikter følger en orden, der også har en vis geografisk relevans. I modsætning til i Kongeriget findes listerne fra de slesvigske byer regelmæssigt delt i kvarterer eller distrikter, hvis forstander (rodemester, deputeret) stod for optællingen. Denne fulgte en bestemt orden, der kunne variere fra by til by og fra årgang til årgang, som det nærmere fremgår af indledningerne om købstæderne.¹⁰⁹⁾ Men for hver husstand oplyses altid gadenavnet og normalt en nummerering af huset. Disse numre vil oftest være matrikels- eller brandkatasternumre - selvom dette ikke direkte siges - og vil i så fald, i modsætning til ad hoc løbenumre, kunne tjene til identifikation af det pågældende hus også i andre sammenhænge.

Også på landet fulgte den enkelte tællingsliste en bestemt geografisk orden. Det var allerede i tællingsinstruktionerne sagt, at landsby skulle følge på landsby, og at også

de uden for disse beliggende gårde og huse så vidt muligt skulle regnes til nærmeste landsby. Kun hvor dette ikke kunne lade sig gøre, skulle stedet angives med sin egen navngivning.¹⁰³⁾ Dette "ejerlaveprincip" er fulgt i tællingslisterne. Inden for landsbyen eller hele sognet fik hver husstand også sit eget nummer. Det er dog vigtigt ikke at misforstå disse numre. Der er ikke tale om nogen analogi til købstædernes faste numre, men netop om lebensnumre indén for den pågældende tællingsprocedure, der altså ikke for de samme husstande vil genfindes i næste årgang. Ejheller kan de enkelte husstandes rækkefølge i landsbylisten betragtes som konstant fra årgang til årgang eller svarende til den faktiske geografiske beliggenhed i landsbyen. Hvis man ikke er opmærksom på alle disse forhold, kan man let forledes til urigtige konklusioner. I landlisterne kan husstandenes henførelse til den enkelte landsby i det pågældende tællingsdistrikt betragtes som en konkret oplysning, men ikke hverken deres nummerering og rækkefølge i landsbyen.

I de kongerigske enklaver var det primære tællingsdistrikt kirkesognet eller rettere indtil 1801 pastoratet, derefter i det enkelte sogn skoledistriktet. Her indenfor gælder de samme betragtninger om de enkelte landsbyer og husstandenes nummerering og rækkefølge som for de slesvigske folketællingers vedkommende. Om sammenstødet mellem kongerigsk og slesvigske forvaltning se senere.¹¹⁰⁾

Disse primære tællingsdistrikter var imidlertid kun nederste trin af lokalinddelingen af både Kongeriget og Slesvig. De slesvigske købstæder volder ingen særlige problemer, når vel at mærke deres afgrænsning er defineret. De sorterede indtil 1848 ligestillet under Hertugdømmets skiftende centralstyrelse: Statholderen, Den slesvigske Overret og fra 1834 Den slesvig-holstenske Provincialregering på Gottorp. Ved administrationsreformen 1850-53 lagdes de derimod under de enkelte amtmand som kgl. kommissærer, kun Flensborg udgjorde et eget overøvrighedsdistrikt. For folketællingerne betyder disse ændringer i praksis kun lidt, købstæderne var naturlige geografiske enheder, der i denne periode endnu ikke udviklede sig så meget, at det

betød nogen trussel mod deres traditionelle afgrænsning.

For de slesvigske landdistrikters vedkommende gælder som ofte sagt for Årgangene 1803-45 det grundprincip, at alle skulle tælles af deres retslige øvrighed, efter deres "Gerichtsbarkeit", idet disse myndigheder også var administrationens lokale embedsmænd. ¹¹¹⁾ Retsbetjentene var de egentlige ansvarshavende for folketællingerne i hver deres jurisdiktion. Dette gjaldt, selv om de faktiske primære tællinger normalt udførtes af de lokale sognefogeder o.l. Som omtalt finder man let eksempler på, at herredsfogederne selv udarbejdede eller dog lod renskrive tællingslisterne fra hele herredet. I de yngre Årgange er det almindeligt, at også sognetabellerne alle er udfyldt af den pågældende herredsfoged. Retsbetjentene sorterede administrativt under amterne, i koge, godsdistrikter m.v. var der andre tilsvarende højere forvaltningsorganer. Efter administrationsreformen 1850-53 indlemmedes disse tidligere udenforstående områder i amterne, idet amtmændene fik beføjelsersom kgl. kommissærer. Det har allerede været og skal videre drøftes, hvorledes dette influerede på folketællingsproceduren. ¹¹²⁾ Landskabernes sammenlægning med amterne eller flere amter med hinanden betød heller ikke, at disse mistede deres egenforvaltning helt.

Spørgsmålet er: hvilke geografiske områder udgjorde disse tællingsdistrikter og forvaltningsområder, der brugte folketællingsorganisationen? Hvor boede de mennesker, der taltes?

Slesvigs retslige og administrative inddeling var ikke resultatet af en abstrakt forvaltningslogik, men slutfasen af en århundredelang historisk udvikling. Landsdelens politiske delinger siden 1400-tallet havde haft de lokale civile inddelinger som forudsætning, således at kongens og den gottorpske hertugs suverænitet var skiftet fra amt til amt, mens godsdistrikterne m.v. stod under fællesregering. ¹¹³⁾ Dette er vel hovedgrunden til den indarbejdede sejhed, hvormed disse områder og tilhørsforholdene dertil fastholdtes længe efter, at de var ophørt med at være praktiske at administrere efter, også efter at hele Slesvig efter 1721

var blevet samlet under den danske konge (bortset fra her-
tugdømmet Glucksborg, der først indlemmedes heri 1779).
De gamle inddelinger var et led i den slesvigske befolk-
nings indgroede konservatisme. Som flere gange nævnt havde
forsøgene efter Treårskrigen på at reformere fra dansk side
kun begrænset effekt. Først den preussiske kredsinddeling
af 1867 skabte et virkeligt brud med det bestående og gav
Hertugdømmerne en moderne forvaltningsinddeling.

Inden for den trykte litteratur er det som sagt topo-
grafiernes, der er hovedkilden til oplysninger om inddelin-
gerne i den periode, vi beskæftiger os med, tiden fra 1769
til 1860. Som et led i beskrivelserne af de enkelte steder:
"topoi" indgår også redegørelser for dettes placering i
lokaladministrationens forskellige kategorier. Netop kon-
centrationen af opmærksomheden om det enkelte sted er dæg
i sig selv en synsvinkel af en vis ensidighed. Der savnes
naturligvis ikke hos topograferne redegørelser for hele
landsdelens inddeling, men disse bærer ofte præg af mang-
lende kritisk forståelse. Heri må søges hovedårsagen til,
at der er så store afvigelser mellem topograferne indbyr-
des m.h.t. opfattelsen af, hvori Slesvigs inddeling i den-
ne tid bestod. Kun en udforskning af lokalforvaltningen på
kritisk-videnskabelig basis vil kunne afklare årsagerne
til disse uoverensstemmelser. Her må vi nøjes med i kort-
hed at redegøre for dem i det omfang, nærværende tema kræ-
ver det.

Slesvigs inddelinger i første halvdel af 1800-tallet
havde en vis stabilitet, resultatet af reformer gennemfør-
te i slutningen af 1700-tallet. Inddelingen i reformperio-
dens begyndelse afspejler sig i værker som J.P.Hansen:
"Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig" fra 1770¹¹⁴⁾
og Erich Pontoppidan: "Danske Atlas", bd. VII fra 1781.¹¹⁵⁾
Johs.v.Schroder: "Topographic des Herzogthums Schleswig"
1. udgave kom 1837, dens anden udgave efter administrations
reformen er fra 1854,¹¹⁶⁾ og få år senere kom J.P.Trap:
"Slesvig" 1864.¹¹⁷⁾ Historiske indledninger og oversigter
for Nordslesvigs vedkommende er forfattet af J.Hvidtfeldt
i "Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele" VA VI 1944
og i Traps 5. udgave bd. X 1965-67

Hvis man ved hjælp af disse topografiske hovedværker vil skaffe sig et overblik over Slesvigs administrative inddeling i det sidste danske århundrede kommer man som sagt ud i store vanskeligheder, som det ses af efterfølgende sammenstilling:

J.F.Hansen 1770 (side 307-560):

- I. 13 byer med kgl. slotte samt Friedrichsort fæstning.
 - II. 9 afsnit med tildels sammenlagte kgl. amter og/eller landskaber.
 - III. Hertugdømmet Augustenborg, grevskabet Reventlow og de adelige sogne.
 - IV. St.Johannes klostret og 115 alfabetisk ordnede godser.
 - V. Oktrojerede koge.
 - VI. Hertugdømmet Glücksborg.
- Anhang. De kongerigske enklaver.

E.Pontoppidan VII, 1781.

24 kapitler, heraf

- 1-4. Slesvig i almindelighed.
- 5-21. Amter, landskaber og godsdistrikter, indbefattende købstæderne. Ordenen er geografisk fra nord til syd.
22. Hertugdømmet Glücksborg (skønt nedlagt 1779)
23. Grevskabet Reventlow.
24. De i Sønderjylland liggende dele af Ribe stift. Dog må hertil føjes det i 6. kapitel behandlede Tørning len.

Johs.v.Schröder 1. udg. 1837

Værket er et alfabetisk ordnet topografisk leksikon, men side 3-7 findes en systematisk oversigt over landsdelens inddeling:

- I. 15 amter og/eller landskaber.
- II. 13 købstæder.
- III. 6 klostre og andre stiftelser.
- IV. 5 adelige godsdistrikter med 115 godser samt grevskabet Reventlow og det augustenburgske distrikts godser.
- V. 21 oktrojerede koge i 5 amter og/eller landskaber.

Johs.v.Schröder 2. udg. 1854

A. Indledningen s. XXXIX:

- 8 overøvrighedsdistrikter med amter og/eller landskaber, herunder det kgl. kommissariat for de samlede godsdistrikter i Eckernförde.
- 13 købstæder.
- B. "Overskuende Districtsbeskrivelse", side XLVIII - LXXXIII:
- 18 landdistrikter med amter og/eller landskaber.
- 13 købstæder.

J.P. Trap: "Slesvig" 1864

A. Indledningen s. 67:

- 11 amter
6 landskaber
- samlet i 7 overøvrighedsdistrikter.
- Købstæderne medtaget under amter/landskaber.

B. Indholdsfortegnelserne til I og II del visende værkets reale inddeling: Rækkefølgen er først Vest- og så Øst-Slesvig, idet købstæderne medtages under landdistrikterne:

- 11 amter
3 landskaber
- Adelige godser
Flensborg købstad.

Som særligt normativt kildemateriale fra datiden må betragtes Hof- og Statskalenderne, men heller ikke her findes en fast og varig ordning. Hvis oversigterne over retsbetjentene fra f.eks. årgangene 1830 og 1854 sammenstilles ses (helt bortset fra administrationsreformens nye overøvrigheder) Slesvigs landskaber delt på ret afvigende måder.

Hof- og Statskalenderen 1830, spalte 481-485

- 13 amter og/eller landskaber, heraf Åbenrå amt sammenlagt med Løgumkloster amt og Hütten amt med Stapelholm landskab. Ærø udgør et selvstændigt distrikt. Under Husum amt omtales som underordnet landfogeden på Pelworm.

Hof- og Statskalenderen 1854, spalte 426-430

- 14 amter og/eller landskaber, heraf er Hütten amt sammenlagt med Stapelholm landskab og Nordborg amt med Ærø. Pelworm landskab optræder selvstændigt på lige fod med de øvrige, Åbenrå og Løgumkloster amter er adskilte.

For Nordslesvigs vedkommende udgør arkivoversigten for LA for Sdj. et nyere bidrag til den gamle lokalinddeling, hvorefter arkiverne er ordnede. De lokale inddelinger optræder her efter deres forskellige kategorier.

- I. Amtstyreelserne. Her er Åbenrå og Løgumkloster amter samt Sønderborg og Nordborg amter sammenlagte.
- III. Rets- og politivæsenets arkiver. Her optræder 38 ligestillede retskredse, herreder, birker, godsdistrikter og enkelte godser jævnsides. De historiske indledninger giver en baggrund herfor, dog mere ud fra et topografisk synspunkt end ud fra et administrationshistorisk.

Den samme kommentar må man give de ^{ligeledes} af J. Hvidtfeldt skrevne indledninger om de enkelte amter i Trap 5. udg. "De sønderjyske landsdele". De udvider og sammenfatter kendskabet til topografien og især til den historiske udvikling, der ligger bag de enkelte inddelinger. Men spørgsmålet om den egentlige administrationshistoriske sammenhæng tages kun op i store træk i indledningen side 35-40, og dens problematik løses ikke.

Det fremstillede skal illustrere de betydelige vanskeligheder, den slesvigske administrationsgeografi står overfor, og specielt, hvorfor det har været så vanskeligt at finde et fast grundlag for en systematisk-geografisk ordning af de slesvigske folketællinger i nærværende arbejde. Topografernes indbyrdes modstrid - tildels med sig selv i samme værk - er jo åbenlys, og den lader sig ingenlunde forklare blot ved den faktiske historiske udvikling. Selv samtidige kilder giver afvigende opfattelser af den samme sag: hvorledes var Hertugdømmet Slesvig civiladministrativt inddelt?

I forbindelse med nærværende arbejde har en tilbundsående udforskning af dette emne naturligvis heller ikke kunnet finde sted. Vi har måttet finde en praktisk for alle årgange ensartet og gennemførlig løsning, der i rimelig grad var teoretisk forsvarlig, således som den fremgår af "Administrationsgeografisk Oversigt" og "Systematisk Registratur" i nærværende værk. ¹¹⁸⁾ Princippet har været så

vidt muligt at se bort fra de skiftende sammenlægninger, og inden for hver af 5 kategorier af administrative inddelinger at anbringe hver enkelt af disse i alfabetisk orden. Resultatet har været, at vi arbejder med følgende enheder: 1) 13 købstæder 2) 11 amter 3) 6 landskaber 4) 6 godsdistrikter og 5) 4 stiftelsesgodser, hvorefter tællingslisterne fra selve Slesvig i de enkelte årgange er ordnede. I efterfølgende kapitel vil der blive redegjort for hver enkelt af disse inddelingers historie, såvidt det er relevant for forståelsen af folketællingerne, derefter de herfra afvigende særligt stillede tællingsdistrikter og til slut for de kongerigske og holstenske enklaver.

I og med selve dette arbejde ydes altså et bidrag til Slesvigs administrationsgeografi, der udover selve registreringen af folketællingerne skulle kunne være nyttigt. Den i nærværende registratur anvendte systematiske orden repræsenterer altså ikke og kan ifølge det redegjorte ikke repræsentere en ordning, der fuldt ud svarer til tællingslisternes faktiske proveniensorden i alle årgange. Den er et kompromis. Den svarer bedst til de historiske forhold for de "mellemløste folketællingers" vedkommende, altså årgangene 1835-1845. Afvigelser herfra i de ældste og yngste årgange har derfor måttet registreres, som om de var afvigelser fra en norm, men de skyldes naturligvis i virkeligheden, at normen på disse tidspunkter var en anden.

De alvorligste vanskeligheder af denne art gør sig gældende for årgangene 1855 og 1860 på grund af den forudgående ofte nævnte slesvigske administrationsreform 1851-54. Dens hovedsagelige indhold skal derfor kort opridses her.

119) Man søgte at forenkles og rationalisere systemet ved at opdele hele Slesvig i 9 overøvrighedsdistrikter, der skulle varetage administrationen bl.a. af folketællingerne. Købstæderne indlemmedes ligesom de oktrojerede koge, godsdistrikterne og Overrettens særlige jurisdiktion deri, dog under bibeholdelse af egen lokalforvaltning. Derimod ophævedes ganske Hertugen af Augustenborgs beslaglagte godsdistrikter: det augustenborgske og det gråstenske, og ligeledes stiftelsesgodsernes særforvaltning. Disse områder indlemmedes helt i herrederne, kun beholdt St. Johannes klostret samme særforvaltning som de andre godser. 120)

De lokale distrikter, der beholdt egen særforvaltning, fortsatte også med at optage egne folketællingslister og udarbejde tabeller over resultaterne, men indsendte derefter materialet til deres nye overøvrigheder. Godsernes gamle organisation i godsdistrikter var i teorien helt blevet udskudt men det ejendommelige er, at den i praksis alligevel gjorde sig gældende således, at de distriktsdeputerede, i hvert fald hvor godsdistrikterne udgjorde samlede områder, fortsat fungerede som uofficielle mellemlid mellem de enkelte godser og de nye kgl. kommissærer for godsdistrikterne. De udarbejdede f.eks. stadig tabeller for distrikterne. Derfor er det i praksis ikke i så alvorlig en uoverensstemmelse med den historiske virkelighed, som det er i teorien, når godsdistrikterne i Systematisk Registratur optræder uændret også i årgangene 1855 og 1860. Som helhed afspejler Systematisk Registratur slet ikke virkningerne af administrationsreformen 1851-54.¹²¹⁾ Skulle dette have været gjort, måtte to grundforskellige ordninger af materialet have været etableret for tællingerne i de to perioder henholdsvis 1769-1845 og 1855-60. De praktiske ulemper herved ville være blevet langt større end fordelene ved at have den systematiske ordning af materialet for hele perioden ensartet uanset det teoretisk ukorrekte heri.

Ved en kombineret kritisk benyttelse af topografænningsoplysninger, de administrationshistoriske kilder og folketællingslisterne selv kan der opnås et klarere billede af de administrative inddelinger, der anvendtes ved de slesvigske folketællingers forskellige årgange.

5. De slesvigske folketællingers regionalgeografi.

I nærværende afsnit skal de enkelte administrative inddelinger i det gamle hertugdømme omtales hver for sig. Hensigten er naturligvis ikke at give nogen ny topografihistorie, der må tværtimod i høj grad henvises til benyttelse af de allerede eksisterende. Meningen er kun i korthed at omtale, hvori de enkelte områder geografisk bestod, og hvorledes deres historiske udvikling var, for så vidt dette er relevant

for forståelsen af det slesvigske folketællingsmateriale, som det foreligger og nu er ordnet og registreret. Oversigtens og Systematisk Registraturs netop omtalte ordning af disse enheder vil blive fulgt.¹²²⁾ De deri helt skematisk og lakonisk givne praktiske oplysninger behøver en nærmere kommentar, for at man kan forstå de historiske ejendommeligheder, der er udtryk for. Man kan derfor opfatte det efterfølgende som indledninger til Systematisk Registratur's enkelte geografiske afsnit med dertil hørende noter. Efter gennemgangen af de regulære tællingsdistrikter i selve Slesvig vil følge en redegørelse for de særlige kategorier, der falder uden for eller krydser disse, nemlig flækkerne, slots- og frigrundene i byerne, de oktrojerede koge og godset under Overrettens jurisdiktion, herunder især de såkaldte kancelligodser, der alle voldte folketællingsadministrationen særlige problemer. Der slutes med henholdsvis de kongerigske og de holstenske enklaver.

For hvert administrationsområdes vedkommende angives det hertil svarende kortnummer.

I. Hertugdømmet Slesvig.

A. Købstæder

Kort nr. 4.

I den behandlede periode fandtes i hertugdømmet Slesvig 13 byer med købstadsrettigheder. Indtil 1848 sorterede de under den provincielle centralstyrelse på Gottorp, men efter administrationsreformen 1851-54 under de nye overøvrigheder i amterne.¹²³⁾ Magistraterne havde ansvaret for folketællingerne, der foregik på de særlige tællingslister for købstæder,¹²⁴⁾ og for at samarbejde resultatet statistisk i tabeller over den enkelte bys folketal.¹²⁵⁾ En købstads område bestemtes i alle folketællinger undtagen 1803 som dens "politikreds", altså ikke blot købstadsjurisdiktionen, men også de enklaver af landjurisdiktioner, der ofte fandtes på købstadsgrunden.¹²⁶⁾ De såkaldte "slots-, amts- og frigrunde"

taltes oftest for sig direkte under amterne. ¹²⁷⁾ Kirke-
ligt forholdt det sig sådan, at ikke blot købstadsbeboere
sognemæssigt hørte under købstadskirken, men der kunne
hertil også høre et landdistrikt. Hvis dette ikke hørte
under købstadsjurisdiktionen, udgjorde det et såkaldt
landsogn og hørte folketællingsmæssigt til landområderne.
¹²⁸⁾ Militærpersoner var 1769 helt udelukkede fra folke-
tællingen, i de senere medtoges de, men skulle for slutte-
de garnisoners vedkommende tælles på lister for sig af
den pågældende kommandant. ¹²⁹⁾ Fæstningen Friedrichsort
ved Kielerfjord udgjorde helt et militært område, men er
i nærværende ordning indtil 1845 opfattet som knyttet til
købstæderne. ¹³⁰⁾

De slesvigske købstæder var som omtalt alle inddelt i
kvarterer, roder eller lignende distrikter, selv de mind-
ste, dette i modsætning til Kongerigets byer. Magistrater-
ne overlod iflg. tællingsinstrukserne det praktiske arbej-
de med tællingslisternes udarbejdelse til disse distrik-
ters bestillingsmænd (kvartermænd, rodemestre, deputerede
o.l.). Indenfor kvartererne anførtes gadenavne og husnumre
hvilke sidste oftest var identiske med husets matrikels-
eller brandkatasternummer. ¹³¹⁾

Om forholdene i de enkelte byer henvises iøvrigt til
indledningerne i Købstadsfortegnelsen, hvor hver enkelt
bys afgrænsning og inddeling findes nærmere beskrevet og
illustreret med et skema. ¹³²⁾ Det fremgår heraf, at de
mindre byers interne struktur gennemgående kun ændrede sig
lidt i periodens løb, mens de større som Flensborg, Sles-
vig og Haderslev erfarede en vis udvikling. I de samme by-
er fandtes også flere kirkesogne.

Ifølge sine privilegier fra det 17. århundrede havde
Frederiksstad religionsfrihed, hvorfor en stor del af by-
ens indbyggere var jøder eller tilhørte ikke-lutherske
trossamfund som det romersk-katolske, det remonstrantisk-
reformerte og det mennonitiske. Jøderne var organiserede
i det mosaiske trossamfund og taltes slet ikke med ved
pkt. 1803, hvor der dog findes en særlig fortegnelse over
deres kristne tjenestefolk. Ved de øvrige årgange taltes
dette trossamfund med, men på en særlig liste. ¹³³⁾ Pkt.
fra Haderslev 1860 er i modsætning til de andre blevet

ordnet efter gadenavnene i alfabetisk orden, men Købstadsfortegnelsen har et skema over forholdet mellem denne ordning og kvartersinddelingen. ¹³⁴⁾ Ribe købstad er holdt udenfor specialregistrering i nærværende registratur, skønt de kongerigske enklaver jo ellers er medtagne. Om flækkerne se under særligt stillede tellingsdistrikter. ¹³⁵⁾ Kort nr. 4 viser udstrækningen af købstædernes og flækkerens områder samt de evt. til kirkerne knyttede landsogne.

B. Amter

De fleste af de slesvigske amter havde rødder tilbage til senmiddelalderen, hvor de allerede ved Slesvigs første politiske deling 1490 forekommer som slottenes forvaltningsområder. ¹³⁶⁾ Andre er resultatet af Nyere Tids kongelige eller hertugelige administrationspolitik opstået f.eks. ved sekularisering af oprindelig kirkelige godeser og jurisdiktioner eller ved deling af ældre amter. ¹³⁷⁾ I folketællingernes periode nåede amterne efter kongens samling af hele Slesvig 1721^{x)} en vis stabilitet. Større ændringer indtraf derefter først igen ved administrationsreformen efter Treårskrigen 1851-54. ¹³⁸⁾

Som ovenfor nævnt, hefter der sig dog stadig den flertydighed ved amtsbegrebet, at flere amter ofte og på skiftende måder blev sluttet sammen indbyrdes eller med landskaber under samme amtmand. ¹³⁹⁾ Det i nærværende Systematisk Registratur anvendte amtsbegreb ser helt bort fra disse varierende sammenlægninger og opererer med 11 lige-stillede amter anført i alfabetisk orden. At dette ikke svarer til forholdene ved den første folketælling 1769 er uden større praktisk betydning, da ^{lokale} tellingslisterne herfra ikke findes fra de få år senere nedlagte amter. Derimod findes der fra disse tabeller fra 1769 såsom Domkapitelsamtet og Mårker amt. Femern overgik ifølge visse kilder 1850 fra landskaberne til amterne, men er i Syst. Reg. forblevet under landskaberne. ¹⁴⁰⁾

Amterne deltes normalt i herreder, der er en endnu ældre inddeling end disse, idet den allerede fandtes som underdeling af de senere forsvundne sysler i Kong Valdemars

^{x)} og reformerne omkring 1780

Jordebog. De var de egentlige retskredse med hver sit herredsting ledet af herredsfogeder. Senere fik de i voksende grad administrative opgaver, som netop folketællingerne viser det. ¹⁴¹⁾

Foruden - og nærmest jævnsides med herrederne - optræder inddelinger som birker, fogderier, visse distrikter m.v. Kommuner og parceldistrikter er betegnelser på opløste godser, hvis bønder derefter selv havde overtaget lokaladministrative opgaver og blevet indlemmet i et amt eller i et herred. I Flensborg amt forekommer en gammrl underinddeling af herrederne i trinter, der dog ikke i særlig grad afspejles i folketællingerne. Flækkerne udgjorde i folketællingerne et særproblem, hvorom mere vil blive sagt siden, ¹⁴²⁾ her skal blot anføres, at de altid taltes under amtmændene eller dermed ligestillede øvrigheder, undertiden stod de også under et herred, ja i visse tilfælde var de også civilretsligt en del af et sogn. Direkte under amterne stod Slots-, amts- og frigrundene i byerne, hvorfor de figurerer som underafdelinger af amterne. ¹⁴³⁾ De oktrojerede koge havde deres egen jurisdiktion, men blev efterhånden delvis lagt under amtskontrol, derfor er de derfra stammende folketællinger lagt under amterne omend altid som en særskilt gruppe, hvorom mere senere. ¹⁴⁴⁾ Om steder og personer under Overrettens egen jurisdiktion, herunder kancelligodserne, gjaldt, at de skulle tælles under amterne, hvorfor de figurerer som underafdelinger af disse, hvilket dog altså kun i henseende til tællingslisternes praktiske henlæggelse er fuldt korrekt. ¹⁴⁵⁾

Om hver enkelt af amterne vil det i det følgende blive oplyst, om det før 1713/21 var kongeligt eller hertugeligt-gottorpsk, samt givet nogle grundlæggende oplysninger om dets opståen. Detailoplysninger om ændringer af dets omfang og inddeling gives kun for perioden efter 1769. Der vil blive anført nummeret på det kort, hvor det er afbildet.

1. Bredsted amt.

Kort nr. 5. 146)

Oprettet 1785 ved udskillelse af Nørre Gøs herred fra Flensborg amt og som dette oprindeligt kongeligt. Allerede 1777 var dele af Domkapitelsamtet og dele af Mårkær amt og 1785 stiftsgodsæt Bordelum blevet indlemmet i det senere amt. Udvidet 1796 med dele af Lindeved gods og 1831 med dele af Arlevad gods. 1852 blev amtmanden kgl. kommissær for Mirebøl gods og kogene på vestkysten. 1856-57 indlemmedes dele af de flensborgske stiftelsesgodser. Når Elisabeth Sophie kogen på Nordstrand indtil 1853 ansås for hørende til Bredsted amt skyldes det, at det Reussenske eller Desmercières fideikommis havde oktrojen både for denne kog og kogene på Bredsted amts kyst, men senere regnedes kogen til Nordstrand landskab.

2. Flensborg amt.

Kort nr. 6. 147)

Oprindeligt kongeligt. 1835 5 herreder. Udvidet 1777 med dele af Domkapitelsamtet og Mårkær amt og 1779 med hovedparten af det til kronen hjemfaldne hertugdømme Glücksborg, hvorefter dannedes Munkbrarup herred. 1785 afstodes Nørre Gøs herred som Bredsted amt, men der kom nye udvidelser 1796 med dele af Lindeved gods, 1805 dele af Veseby gods og 1803-07 med dele af Tøstrup gods. 1818 afstodes nogle steder i Sottrup og Ullerup sogne, Vis herred til Nybøl herred, Sønderborg amt. 1852-53 kom en række godser af 1. Angler godsdistrikt under amtmanden som kgl. kommissær. 1853-57 ophævedes Flensborg Hospitals samt St. Marie og St. Nicolai kirkes jurisdiktioner og indlemmedes for størstedelens vedkommende i Flensborg amt. 148) 1854 indlemmedes dele af Hanved sogn, Treja herred, Gottorp amt og 1856 dele af Hyrup og Lille Solt sogne, Strukstrup herred, Gottorp amt i henholdsvis Vis, Husby og Ugle herreder, Flensborg amt.

3. Gottorp amt.

Kort nr. 7. 149)

Oprindelig hertugeligt. 1835 5 herreder, hvoraf dog de fire var sammensat af hver to ældre og derfor bærer dobbeltnavne. Amtet var opstået af Gottorp Slotsfogderi, og har iøvrigt en meget kompliceret historie. Af lo oprindelige herreder ca. 1600 var år 1800 kun fire tilbage, nemlig Arns, Kropp, Slis og Strukstrup, mens så sent som 1741 og 1777 Hütten og Hohn herreder udskiltes som Hütten amt. Inden da var 1702 fra det da ophævede Schwabstedt amt indlemmet Treja og Fysing herreder, 1713 Bollingsted fogderi og 1771 indlemmedes af godset Satrupholm Satrup herred. 1777 indlemmedes i forskellige herreder betydelige dele af Domkapitelsamtet og samtidig det meste af Mårkær amt som Mårkær herred. 1784 indlemmedes endvidere det glückborgske allodialgods Lindå, hvoraf dannedes det såkaldte Lindå parcell-distrikt, der i folketællingerne ofte taltes for sig i Borne, Sønder Brarup og Ulsnæs sogne. 1803 indlemmedes dele af Tøstrup gods, 1807 godset hørende til Gråkloster Hospital i Slesvig og samme år Kappel flække, der hidtil havde hørt under Røst gods, 1. Angler godsdistrikt og 1814 dele af Overrettens gods Flarupgård. 1853 lagdes St. Johannes Klostret, de oktrojerede Börmer- og Meggerkoge samt 4 godser af 1. Angler godsdistrikt under amtmanden som kgl. kommissær. Börmerkog indlemmedes 1856 i Kropp og Meggerdorf herred. Af flækkerne hørte Kappel direkte under amtmanden, Arnæs derimod under Slis og Fysing herred. Om afståelser til Flensborg amt 1854 og 1856 se dette.

4. Haderslev amt.

Kort nr. 8. 150)

Oprindelig kongeligt. 1835 7 herreder samt Bolderslev fogderi. Ved middelalderens slutning fandtes to len, Tørninglen og Haderslevhus len, der ved Slesvigs anden deling 1544 tilfaldt hertug Hans den Ældre. Ved hans død 1582 til-

faldt de kronen og forenedes til Haderslev amt. 1777 indlemmedes dele af Domkapitelsamtet og 1796 dele af Lindeved gods, især i Frøs og Kalvslund herreder.¹⁵¹⁾ 1834 afstodes Haderslev Slotsgrund til Haderslev købstad og 1839 dele af Bønderby, Møgeltønder sogn, Hviding herred, til Tønder amt. Til amtet hørte i hvert fald fra 1584 Bolderslev fogderi. Det var gammelt kloster gods, der udgjorde Strøbesiddelser i egnen vest for Åbenrå så langt mod syd som til Tinglev og Holbøl sogne. Dette fogderi var delt mellem distrikterne Bolderslev, Genner og Strandelhjørne, hvoraf de to første ved fogderiets ophævelse 1850 indlemmedes i Åbenrå amt, men det sidste i Nørre Rangstrup herred, Haderslev amt. Beboerne i Bolderslev fogderi havde iøvrigt kun administrativt og fiskalt hørt til Haderslev amt, men jurisdiktionelt til herrederne i Åbenrå amt. 1852 blev amtmanden kgl. kommissær for Gram og Nybøl godser, 2. Angler godsdistrikt.

Amtets opståen ved sammenlægning af to gjorde sig fortsat administrativt gældende. Fiskalt fandtes der fra 1752 en Haderslev Østeramtstue og Vesteramtstue,¹⁵²⁾ og 1789-91 søgtes delingen i to amter gennemført helt, hvilket dog igen opgaves. I Systematisk Registratur er for de enkelte herreder angivet, om de regnedes til Østerdelen eller Vesterdelen af amtet, for Bolderslev fogderis vedkommende enten deltes også det, eller det tilfaldt en af de to halvdele som helhed. I tabellerne findes ~~amtet~~ også ofte delt på samme måde. Til Østerdelen regnedes Gram, Haderslev og Tyrstrup herreder, til Vesterdelen Frøs, Hviding, Kalvslund og Nørre Rangstrup herreder.

I det store og hele, men ikke helt, svarede Vesterdelen til det såkaldte "Tørninglen". Under Reformationen havde hertug Christian frataget biskoppen i Ribe de dele af stiftet, der hørte til hans len, men som kongen 1543 gav ham dem tilbage igen. Betegnelsen Tørninglen gjaldt dog stadig de dele af Ribe stift, der lå i Haderslev amt, altså under kongerigsk kirkelig, men slesvigsk civilforvaltning i dette amt. Hvilken betydning dette fik for folketællingerne skal nærmere oplyses i afsnittet om De kongerigske Enklaver.

I Haderslev Østeramt udgør herrederne en for Slesvig i usædvanlig grad sluttede geografiske områder. Til gengæld er der mange uoverensstemmelser mellem de lokale kirkelige og civile forvaltningsdistrikter, idet kirkesog-negrænserne i adskillige tilfælde afviger fra sognefoged-distrikterne af samme navn, hvilket let fører til forvir-ring.¹⁵³⁾ De største afvigelser, hvor herredsgrenser de-ler kirkesogne, har ført til særbetegnelser, således er Højrup distrikt navnet på de til Gram herred hørende dele af Stepping og Ødis sogne, der ellers ligger i Tyrstrup herred. Errested distrikt er den sydlige del af Bjerning sogn og Sillerup distrikt den sydlige del af Fjelstrup sogn

Christiansfeld flække oprettedes 1771 til den herrn-hutiske Brødremenighed, men udgjorde hverken egen juris-diktion eller eget kirkesogn blot en del af Tyrstrup sogn, Tyrstrup herred.¹⁵⁴⁾

5. Husum amt.

Kort nr. 5. ¹⁵⁵⁾

Oprindelig hertugeligt. 1835 2 herreder, 1 fogderi og 1 distrikt. Oprettet 1639 ved Sønder Gøs herreds udskil-else fra Gottorp amt, hvortil lagdes Hattstedt birk og Simonsberg distrikt. 1702 indlemmedes fra Schwabstedt amt Schwabstedt og Rødemis fogderier, 1772 Arlevad gods med Olderup sogn og strøgods i Drelsdorf og Langenhorn sogne, hvilket sidste 1831 atter afstodes til Bredsted amt, dog synes det hele tiden talt under Bredsted amt. 1777 kom til Husum amt en del af Domkapitelsamtets Kogsbøl fogde-ri og 1796 dele af Lindeved gods. Under amtet hørte i Hu-sum by Slottet og de såkaldte Arlevadske Huse samt nogle kancelligodser, der dog kun 1803 taltes på særskilte li-ster. Til det gamle Sønder Gøs herred svarede nu omtrent Husum Sønder herred, mens Nørre herred især udvikledes af det gamle Hattstedt birk. Schwabstedt flække taltes under sognet.

6. Hütten amt.

Kort nr. 9. 156)

Oprindelig hertugeligt. 1835 2 herreder. Oprettet 1741 ved Hütten herreds udskillelse fra Gottorp amt og foreget 1777 ved tilkomst af gods fra Domkapitelsamtet og af Hohn herred fra Gottorp amt. Samtidig blev også Stapelholm landskab sammenlagt med amtet, men er dog her behandlet selvstændigt sammen med de andre landskaber. Ved Ejderkanalens bygning lagdes told- og færgesteder i Gettorf og Dänischenhagen sogne under amtet. 1852 lagdes søbatteriet Friedrichsort til amtet og 1853 de holstenske enklaver nord for Ejderen, der hidtil havde hørt under Rendsborg amt. 157)

7. Løgumkloster amt.

Kort nr. 10. 158)

Oprindelig hertugeligt. 1 birk og 6 fogderier. Dannet 1548 ved sekularisering af Løgum Cistercienserklosters besiddelser. Birket var det samlede område omkring klostret, fogderierne var strøgods i store dele af det vestlige Nordslesvig, dog kom Skarbak fogderi først til 1702 ved Schwabstedts amts ophævelse. 1796 indlemmedes nogle gårde fra Lindevad gods.

Kun i Løgumkloster birk havde amtets embedsmænd fuld jurisdiktion, mens beboerne i fogderierne var tingpligtige til det herred, hvori de boede, dog undtaget den frivillige jurisdiktion (skyld-, pante-, skifte- og formynderivæsen samt auktioner), hvor amtsforvalteren var fogderifoged. Dette blandede jurisdiktionsforhold fik den forvirrede virkning for folketællingerne, at disse kun 1769 og 1803 udførtes af amtet for alle dets beboere 1835 taltes nogle af fogderiernes beboere under de herreder, hvortil de var tingpligtige, og 1840-60 endog de fleste, således at Løgumklostersamts folketællinger for disse yngste årgange kun omfatter dets i birket og nær-

meste omegn boende beboere. Hvor de øvrige er talt, fremgår af en særlig kommentar til amtet i Systematisk Registratur. 159) Løgumkloster flække hørte under birket og havde ikke egen jurisdiktion.

8. Nordborg amt.

Kort nr. 11. 160)

1835 3 herreder. Oprindeligt det til Hans den Yngre og hans arvinger 1564 oprettede hertugdømme Nordborg, der omfattede det nordlige Als og en del af Ærø, da det 1730 overtoges af Kronen. Egen og Nørre herreder på Als havde derefter samme herredsfoged. Resten af Ærø købte Kronen 1749 af hertugen af Glücksborg. Ærø fik dog først 1773 fælles ret under een landfoged, hvorved den hidtidige deling mellem Gråstens amt, Søbygårds og Gudsgaves len ophørte. Fra 1777 havde Nordborg og Sønderborg amter fælles amtmand. 1789 afstodes Ballegård til grevskabet Reventlow.

Kirkeligt hørte amtet under Fyns stift indtil oprettelsen af et særligt Als og Ærø stift 1819. Flækkerne Nordborg og Marstal, hvoraf sidstnævnte ofte betegnes handelsplads, hørte under amtet men, taltes på egne lister jævnsides med sognenes landområder.

9. Sønderborg amt.

Kort nr. 11. 161)

1835 2 herreder og 1 fogderi. Oprindeligt af Hans den Yngres part, derefter delt mellem hans efterkommere: de yngre sønderborgske linier. Ved deres uddøen kom amtet 1667 tilbage til Kronen. Hertil kom 1723 Østerholm og Hjortspring len, hvoraf dannedes Als Sønder herred. Sønderborg Slot overlodes dog 1764 til de augustenburgske hertuger. Ved ophævelsen af Domkapitelsamtet 1777 kom Lysabild fogderi og ved ophævelsen af hertugdømmet

Glücksborg 1779 Nybøl herred til amtet. 1814 lagdes videre hertil fra Åbenrå amt Sundeved fogderi, der oprindeligt stammede fra det 1702 nedlagte Schwabstedt amt. 1818 indlemmedes nogle gårde i Sundeved fra Vis herred, Flensborg amt og 1835 indlemmedes Blansgård gods i amtet. Amtmanden blev 1852 kgl. kommissær for de til grevskabet Reventlow hørende godser. 1835 indlemmedes også det hidtidige Augustenborgske godsdistrikt i amtet som Augustenborg herred og samtidig dele af de gråstenske godser Avnbølgård og Fiskbæk, Gråsten. Nogle ejendomme i Sundeved, der havde hørt under de flensborgske kirker St. Marie og St. Nicolai indlemmedes i Nybøl herred. Lysabild fogderi havde først været knyttet til Sønder herred, fra dec. 1860 til Nybøl herred, men det taltes hele tiden på en liste for sig. Sønderborg Slot og Slotsgrund med Ladegården havde hørt under Ulkebøl sogn, Augustenborg godsdistrikt, men fra 1853 under Augustenborg herred, Sønderborg amt. Sankt Jørgens Hospital i Sønderborg udgjorde indtil 1852-53 en selvstændig jurisdiktion, men taltes hele tiden under Sønderborg amt, og det samme gjaldt nogle ejendomme ved Sønderborg under Overrettens jurisdiktion.

10. Tønder amt.

Kort nr. 12. 162)

Oprindeligt hertugeligt. 1835 7 herreder, 2 landskaber, 2 kommuner og 8 oktrojerede koge. I senmiddelalderen Tønder Slots len. Blandt de 7 herreder sondredes mellem 5 geestherreder: Kær, Lundtoft, Slogs, Tønder og Højer og 2 marskherreder: Bøking og Viding, der ligesom de 2 landskaber, Sild og Østerland-Før, var frisiske og havde deres egne forfatninger. Kogsbøl og Solvig kommuner nord for Tønder dannedes af bønderne i tidligere godser, der var købt af regeringen og udparcellerede, og hvis afgifter var afløst af en fælles årlig sum. De hørte allerede fra 1722 til amtet og repræsenteredes af valgte kommunefogeder, ¹⁶³⁾ der også udfærdigede lister

over beboerne ved visse folketællinger.¹⁶⁴⁾ 1777 indlemmedes i Tønder amt af Domkapitelsamtet fogderierne Stedesand og Haksted og af Mårkær amt fogderiet Karlsruås største del. 1785 tilkom en del af Bordelum fogderi, der oprindeligt havde hørt til Schwabstedt amt, fra 1702 dog til Flensborg amt. 1796 indlemmedes dele af Lindeved gods. 1803 måtte Galmsbüll sogn i Bøking herred opgives på grund af landtab til havet. 1807 indlemmedes nogle beboere fra Grøngrøft gods i Lundtoft herred og 1839 nogle beboere fra Bønderby, Møgeltønder sogn, Hviding herred, Haderslev amt i Tønder herred. 1850 afstoddes hele hele Lundtoft herred og Bjolderup, Hjordkær og Uge sogne, Slogs herred, til Åbenrå amt, mens Terkelsbøl i Tinglev sogn 1850 og Stoltelund gods 1861 tillagdes Slogs herred, Tønder amt. 1852-54 blev amtmanden kgl. kommissær for nogle godser af 2. Angler godsdistrikt og for de oktrojerede koge.

Under amtet direkte taltes Tønder Slots- og frigrund der også omfattede en del af Slotsgade i byen. Ligeledes direkte under amtet taltes de under Overrettens jurisdiktion stående kancelligodser, heraf Hajstrupgård i Bylderup sogn dog kun 1803, men senere under herredet og sognet. Nogle under Overretten ligeledes stående ejendomme i Kær herred skulle ifølge tællingsinstrukserne tælles under herredet, men dette overholdtes ikke 1803, hvor de forekommer på en særlig liste ligesom 3 frigårde, der også skulle have været talt på normal måde under herrederne. De oktrojerede koge indlemmedes som sagt først 1852-54 i amtet, men allerede tidligere havde amtmanden en vis opsigts med dem og var i nogle tilfælde melleminstans ved indsendelsen af deres folketællingslister. Her er disse systematisk registreret under amtet.

I Tønder amt hørte en del af kirkesognene til Ribe stift og desuden fandtes i amtets nordvestlige del med Tønder og Højer herreder enklaver under kongerigsk forvaltning i Ribe amt. De heraf opstående problemer for folketællingerne vil blive behandlet under De kongerigske Enklaver,¹⁶⁵⁾ herunder de glemte tællinger og dob-

belttællinger og andre misforståelser, der ikke mindst forekom i Tønder amt, og som ligeledes fremgår af noterne til amtet i Systematisk Registratur.

11. Åbenrå amt.

Kort nr. 13. 166)

Oprindelig hertugeligt. 1835 2 herreder og 1 birk. I senmiddelalderen Brundlund Slots len. 1702 indlemmedes fra Schwabstedt amt Kolstrup og Sundeved fogderier og 1777 enkelte gårde af Domkapitelamtet og af Karlsvrå fogderi, Mårkær amt. En gård kom til ved nedlæggelsen af Lindeved gods 1796. 1807 lagdes Grønnebækgårdene under Årup gods til Sønder Rangstrup herred, men taltes dog som et selvstændigt gods under de gråstenske godser 1835-45. Sundeved fogderi afstodes igen 1814 til Nybøl herred, Sønderborg amt. 1835 indlemmedes dele af Blansgård gods i Varnæs birk.

1850 forøgedes Åbenrå amt betydeligt, idet der fra Haderslev amt af Bolderslev fogderi tillagdes det Bolderslev og Genner distrikter og fra Tønder amt hele Lundtoft herred samt de dele af Slogs herred, der lå i Bjolderup, Hjordkær og Uge sogne. Til gengæld afstodes den under Åbenrå amt hørende del af Bevtoft sogn sammen med Strandelhjørne distrikt, Bolderslev fogderi, til Haderslev amt og Terkelsbøl, Tinglev sogn til Slogs herred, Tønder amt. 1853 indlemmedes størstedelen af de gråstenske godser i amtet, og amtmanden blev kgl. kommissær for en del godser under 2. Angler godsdistrikt, dog afstodes Stoltelund gods helt til Tønder amt 1861. Amtsgrunden i Åbenrå by, Brundlund slot og Klingberg hørte under Åbenrå landsogn, men var dog blevet talt under købstaden fra 1835-60, hvori den indlemmedes 1861. Ovennævnte Kolstrup fogderi havde 1769 været talt på en særlig liste, men indgik derefter i Åbenrå landsogn.

C. Landskaber.

I det sydvestlige Slesvig og på Femern fandtes de såkaldte landskaber. Der er tale om frisisk og nedertysk befolkede områder i ret afsides beliggende egne, hvor gamle traditioner og en lokal særudvikling havde gode kår. Landskaberne besad en betydelig historisk betinget selvstændighed og havde udviklet "kommunalforfatninger" med større selvbestemmelsesret og delagtighed af befolkningen i retsplejen og "forvaltningen" end i-amerne.¹⁶⁷⁾ De optrådte administrativt dels som ligestillede med amterne, dels underordnet dem, og ofte sammenlagt med dem på en skiftende måde. Bredsted amt kaldtes undertiden et landskab, og Femern fik fra 1853 betegnelsen amt. Landskaberne Sild og Østerland-Før regnedes først som dele af Tønder amt og er derfor behandlet under dette, skønt de havde forfatningselementer analoge med de selvstændige landskaber. Faktisk var amtmanden i Husum temmelig regelmæssigt også landfoged på Pelworm, staller på Nordstrand og overstaller i Ejdersted, mens Stapelholm var sammenlagt med Hütten amt. Derimod er der ikke mange problemer angående landskabernes geografiske udstrækning, da de næsten alle udgjorde sammenhængende og naturgeografisk veldefinerede områder. Se iøvrigt kort nr. 14 over alle landskaberne. De hørte alle indtil 1713-21 til de hertugelige dele af Slesvig.

1. Ejdersted landskab.

Kort nr. 14. ¹⁶⁸⁾

Slesvigs sydvestlige halvø med frisisk efterhånden nedertysk befolkning. Oprindeligt 3 herreder: Ejdersted herred, det senere Østerdelen, samt Everschop og Utholm herreder, det senere Vesterdelen. Landskabets øverste embedsmand var overstalleren, men fra 1736 beklædtes dette embede regelmæssigt af amtmanden i Husum. Landskabets gamle forfatning betød, at de mest velhavende bønder på landet og borgere i Garding og Tønning havde del

i retsplejen og forvaltningen. I hvert sogn var udpeget en såkaldt lensmand som foged, han havde også ansvar for sognets folketællinger. Nogle sogne var underdelte i såkaldte Bühschaften, hvorefter også tællingslisterne kan være delt, således havde Tetenbüll sogn 1803 6 Bühren. Der fandtes også oktrojerede koge med egen jurisdiktion undtagen Süder Friedrichskog, hvis beboere taltes under de tilgrænsende sogne. Oldensworth var en flække, men den mistede sine rettigheder 1803. 1853 henlagdes Hoyersworth gods, 2. Angler godsdistrikt, under overstalleren som kgl. kommissær.

2. Femern landskab/amt.

Kort nr. 14. 169)

Oprindelig hertugeligt. 1850 fik landfogeden titel af amtmand. Der fandtes en gammel lokalforfatning baseret på, at de fire sogne hver havde deres egne sogneretter. Disse sogne betegnedes oftest ikke efter kirkelandsbyerne, men efter deres geografiske beliggenhed på øen. Østersognet er Burg kirkes landsogn. Petersdorf i Vestersognet ansås undertiden for en flække.

3. Helgoland landskab.

Intet kort. 170)

Oprindelig hertugeligt. Styredes af en landfoged, men havde en forfatning med et råd af bymæssig karakter. Øen var delt i 4 kvarterer og beboerne inddelt i Bühschaften. Ved Kielerfreden 1814 afstodes Helgoland til England. Kun fra 1803 haves en folketælling fra den danske tid.

4. Nordstrand landskab.

Kort nr. 14. 171)

Oprindelig hertugeligt. Landskabet bestod af øen Nord-

strand og halligerne Nordstrandischmoor og Pohn, der var rester af et langt større frisisk landskab Nordstrand, som 1634 gik under i stormfloden. Under hertug Frederik III af Gottorp fik et nederlandsk interessentskab 1652 oktroj på nyinddigningen, hvorfor befolkningen på Nordstrand for en stor del er af nederlandsk afstamning. Blandt privilegierne var religionsfrihed, hvorfor mange af indvandrerne var nederlandske katolikker. Der var vedblivende to katolske menigheder på øen, hvoraf Jansenisterne havde St. Theresiakapellet, de romerske katolikker Oratoriet. Nordstrand ø bestod af 5 koge, hvoraf de fire hørte til landskabet og var inddæmmede 1654-91. Den femte, Elisabeth-Sophie kogen, inddæmmedes først iflg. oktroj til det reussenske fideikommiss 1739, og hørte derfor sammen med fideikommissets øvrige koge på fastlandet til Bredsted amt. Ved administrationsreformen 1853 sluttedes denne kog dog sammen med de øvrige til Nordstrand herred, der lagdes under amtmanden i Husum som overøvrighed. Alle landskabets lutheranere hørte under Odenbüll Kirke på Nordstrand. Landskabet styredes af en staller, der efterhånden var identisk med amtmanden i Husum.

5. Pelworm landskab.

Kort nr. 14. 172)

Oprindelig hertugeligt. Landskabet bestod af øen Pelworm og halligerne Gröde, Hooge, Langenes-Nordmarsch og Oland. På Pelworm var der to kirkesogne og hver af de nævnte halliger havde også sin egen kirke, dog svarede sognegrænserne ikke altid til øerne selv, idet disse var rester af et større under stormfloden undergået landområde. Landskabet styredes af en staller, senere landfoged. Seegard var oprindelig stallerens gård, men kom i adelseje og hørte under 2. Angler godsdistrikt, indtil dets jurisdiktion 1837 ophævedes og indlemmedes i Pelworm landskab. Den civile forvaltning uøvedes lokalt af rådmandskaber, der også foretog folketællingerne, hvorfor det er af betydning at vide, at deres distrikter ikke svarede nøjagtig

tig hverken til øerne eller til kirkesognene. Dette gælder især halligen Langeness-Nordmarsch med Butwehl. 173)

6. Stapelholm landskab.

Kort nr. 14. 174)

Oprindeligt hertugeligt. Hørte før 1500 under det i Ditmarskerkrigen nedrevne Tielenburg, men kom derefter under Gottorp amt, hvorfra det 1777 afstodes til forening med Hütten amt. Stapelholm havde dog indenfor amtet stadig sin egen landfoged og en landskabsforsamling bestående af bondefogederne og to af de største interessenter i hver landsby. Til landskabet henlagdes 1853 den tidligere oktrojerede Kleinseerkog. Til Erfde sogn hørte nogle gårde syd for Ejderen, der civilt udgjorde en del af og i folketællingerne taltes under Tellingstedt sogn, Nordditmarschen landskab, Holsten. 175)

D. Godsdistrikter.

De adelige godser i hertugdømmet Slesvig med patrimonialjurisdiktion over deres egne undergivne hidrørte fra middelalderens indvandring af holstenske riddere. Ved freden i Horsens 1313 opnåede hertugen besiddelsen af Kroens gamle kongelev, store hidtil udyrkede områder især i det sydøstlige Slesvig. De holstenske adelsmænd, der fik godser her, fik birkeret sammen med livegenskabet, dette så meget lettere, som kongelevene havde stået udenfor herredstingene. 176) De godser, der er yngre, er sædvanligvis opstået ved deling af ældre i de samme områder. Endnu 1806 oprettedes eller privilegeredes 35 nye godser af tidligere såkaldte Meyerhöfe. Under Slesvigs delinger holdtes godserne udenfor og styredes under Fællesregeringen, en omstændighed, der yderligere bestyrkede deres partikularisme.

Hvert gods udgjorde, dersom det besad fulde privilegier, en egen jurisdiktion og udførte opgaver som lokal øvrighed, herunder at foretage folketællinger af sine

beboere. Dette forhold forblev uændret helt til 1860. Derimod skiftede godsernes indbyrdes organisation og forhold til staten en del i periodens løb. I det 18. Århundrede fungerede St.Johannes klostrets provst som en art fælles repræsentant for godserne i forhold til regeringen, og gennem ham gik også distributionen af folketællingsmaterialet både 1769 og 1803. ¹⁷⁷⁾ Men efterhånden vandt delingen af godserne i såkaldte godsdistrikter stadig større betydning. Af disse var 4-5 kongelige og 1-2 under hertugen af Augustenborg. Dänischwohld godsdistrikts deling i et østre og et vestre tabte efterhånden betydning, og i vor Systematiske Registratur er set bort derfra. Andre uregelmæssigheder er, at visse godser trods deres adelige privilegier især i begyndelsen synes at have stået helt udenfor delingen i godsdistrikter, således marskgodserne Seegarden på Pelworm og Hoyersworth i Ejdersted, de figurerer dog begge senere under 2.Angler godsdistrikt. Også grevskabet Reventlow såvel som de hertugen af Augustenborg tilhørende Gråstenske godser havde en meget løs tilknytning til 2.Angler godsdistrikt, og de sidstnævnte er derfor i Sydt. Reg. anbragt for sig som et til det augustenborgske godsdistrikt knyttet særligt distrikt, skønt dette formentlig lader sig anfægte.

For hver af godsdistrikterne var der en repræsentant, den distriktsdeputerede. Han valgtes af godsejerne blandt disse selv og havde visse øvrighedsbeføjelser. Under folketællingerne var han mellemand ved distribueringen af tællingsmaterialet til de ham undergivne godser, undertiden også ved dets tilbagesendelse og udarbejdelse af tabeller. 1840 og 45 sendte de enkelte godsevrigheder dog tællingslisterne direkte tilbage til tabelværkskommissionen.

Administrationsreformen efter Treårskrigen greb dybt ind i godsernes forhold. 3.juni 1852 overtoges administrationen over de geografisk samlede dele af godsdistrikterne Dänischwohld og Eckernförde af baron von Plessen i Eckernförde som kongelig kommissær og 27.oktober samme år overførtes administrationen af resten af godserne til diverse amtmænd som kongelige kommissærer, bestemt

af, hvor de lå. Dog udvidedes baron v.Plessens område 8. januar 1853 med de geografisk samlede dele af 1. Angler godsdistrikt. ¹⁷⁸⁾

De kongelige kommissærer overtog de administrative opgaver, der havde påhvilet den Slesvig-holstenske Provincialregering, herunder formidlingen af folketællingerne. Et andet spørgsmål var godsernes egen patrimonialjurisdiktion. Som allerede nævnte søgte man nu at ophæve det gamle sammenfald af retslig og administrativ øvrighed på det lokale plan. ¹⁷⁹⁾ Ved patent af 3. juni 1853 og forordning af 3. februar 1854 ophævedes godsernes patrimonialjurisdiktion og i stedet fordeltes de mellem herrederne, undtagen hvor de udgjorde sluttede geografiske områder. I v.Plessens kommissariat nyoprettedes således Eckernförde herred for Dänischwohld og Svans godsdistrikter og Kappel herred for den samlede del af 1. Angler godsdistrikt i det østlige Angel. ¹⁸⁰⁾ Dette betød dog ikke, at godserne helt mistede alle øvrighedsopgaver, de fungerede også i folketællingerne 1855 og 1860 som tællingsdistrikter og selv delingen i godsdistrikter forsvandt som ovenfor nævnt ikke helt i praksis. Skønt godsdistrikternes deputerede ikke officielt havde nogen beføjelser mere, kan det konstateres, at de fortsat spillede en rolle som melleminstans mellem de kgl. kommissærer og godserne, og at der inden for nye rammer ganske som tidligere endog udarbejdedes generaltabeller for befolkningen i nogle af godsdistrikterne, også ved de yngste folketællinger. Dette forhold kan som omtalt tjene som delvis retfærdiggørelse af, at vor Systematiske Registratur har bibeholdt godsernes ordning efter godsdistrikterne også under disse yngste folketællinger, men det må klart siges, at det ikke svarer til den daværende officielle tællingsorganisation. ¹⁸¹⁾

Under gennemgangen af de enkelte godsdistrikter vil også enkeltheder om virkningerne af administrationsreformen fremgå.

1. Angler godsdistrikt.

Kort nr. 15. 182)

Beliggende i det østlige Angel med strøgods så langt mod vest som til linien Flensborg-Slesvig. Det omfattede 1803 28 som selvstændige tællingsdistrikter fungerende godser. Samme år blev 53 spredt liggende steder af Tøstrup gods indlemmet i Flensborg og Gottorp amter, især hvad der lå i Bøl, Husby og Sønder Brarup sogne. 183)

Flarupgård var blevet udparcelleret 1778 og det tilhørende gods i Bøl sogn lagt under Overretten på Gottorp, hvorfor dette 1803 taltes på en særskilt liste under Gottorp amt. Men 1814 lagdes det direkte under amtet, kun hovedgården forblev og taltes under 1. Angler godsdistrikt hele perioden igennem. 184) Fruenhof gods taltes ved alle senere tællinger under Brunsholm gods. Ved administrationsreformen lagdes den sluttede del af 1. Angler godsdistrikt 1. januar 1853 under den kongelige kommissær v. Flessen i Eckernförde, mens de mere spredt liggende godser allerede 1852 var blevet underlagt amtmandene i Flensborg og Gottorp som kongelige kommissærer. 3. juni 1853 oprettedes i den geografisk sluttede del af godsdistriktet Kappel herred, hvoraf alene Dollerød gods ikke også hørte under den kgl. kommissær i Eckernförde, men under amtmanden i Gottorp amt. Godsdistriktet er dog bevaret ved ordning og registrering af folketællingerne også 1855 og 1860 samt i tabelmaterialet.

2. Angler godsdistrikt.

Kort nr. 15. 185)

Det er gådefuldt, hvorfra "angler"-navnet er kommet til dette godsdistrikt, der netop omfatter godser beliggende udenfor såvel Angel som Svans og Dänischwohld, men iøvrigt liggende spredt over det meste af det øvrige her-tugdømme fra Gram mod nord til Hoyersworth i Ejdersted

i Sydvestslesvig og desuden mellem Flensborg og Åbenrå helt ud på Sundeved, ja oprindeligt også omfattende de augustenburgske godser på selve Als. Disse udgjorde dog tidligt et område for sig og løstes 1810-19 helt ud som et særligt augustenburgsk godsdistrikt, og da de såkaldte gråstenske godser også tilhørte hertugen af Augustenburg udskiltes disse efterhånden også delvis, skønt de i visse sammenhænge stadig synes at være regnet til 2. Angler godsdistrikt. I RAs ordning og registrering er både de augustenburgske og de gråstenske godser konsekvent holdt udenfor det egentlige 2. Angler godsdistrikt, der med denne indskrænkning i 1803 omfattede 24 godser.

På dette tidspunkt var allerede det meget store Lindeved gods, der havde haft besiddelser i 30 slesvigske sogne, 1794 blevet købt af Kronen og indlemmet i de kgl. herreder og amter, men det regnedes inden da til 2. Angler godsdistrikt. Det er af særlig betydning, fordi de primære tællingslister er bevaret derfra ved folketællingen 1769, og det endnu 1803 viste sig, at de tidligere såkaldte "lindevedske" undersætter trods godsets ophævelse blev talt på særlige lister i visse sogne og herreder. En særlig tavle i Systematisk Registratur viser derfor Lindeved gods' opløsning med dets fire fogderier og tilstedeværelsen af særlige lister for lindevedske undersætter ved folketællingen 1803.¹⁸⁶⁾ Et andet område med særstilling inden for godsdistriktet er grevskabet Rønntlow på Sundeved, der omfattede godserne Sandbjerg (hovedgården) Ballegård og Bøjskov, men disse godser er dog i registreringen optaget i den almindelige alfabetiske række under navnene.

For enkelte godssers vedkommende er det uklart, om de skal medregnes til 2. Angler godsdistrikt. Dette er allerede omtalt for marskgodserne Seegarden og Hoyersworths vedkommende,¹⁸⁷⁾ mens Grønnebækgård kun 1835 taltes under 2. Angler godsdistrikt, men 1840-45 under Øster Løgum sogn, De gråstenske godser, derefter Sønder Rangstrup herred, Åbenrå amt. Blansgård gods købtes af Kronen 1835 og dets beboere fordeltes derefter til herreder i Sønderborg og Åbenrå amter.¹⁸⁸⁾ Ved administrationsreformen 1852 fordeltes godserne i 2. Angler godsdistrikt

til så mange forskellige kgl. kommissærer som amtmændene i Bredsted, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Åbenrå amter og jurisdiktionelt fordeltes de mellem endnu flere herreder, se herom Trap: "Slesvig" s. 629-630 og indledningerne til de enkelte amter. Skønt RAs ordning og registrering som sagt ikke af den grund har ændret tællingslisternes henlæggelse under godsdistriktet for de to yngste årganges vedkommende, har det dog den virkning, at tællingerne fra godserne Ballegård, Bøjskov, Kærherred og Mirebüll 1855 for de pågældende sognes vedkommende må søges under herreder og amter, mens de 1860 atter ligger under godsdistriktet.

Godserne Gram og Nybøl lå i sogne under Ribe stift og regnedes derfor under Tørninglen. 189)

3. Dänischwohld godsdistrikt.

Kort nr. 16. 190)

Dänischwohld godsdistrikt omfattede et samlet og klart afgrænset område i dette gamle granselandskab mellem Eckernförde og Slesvigs sydgrænse, der her udgjordes af Ejderkanalen. Mod vest ^{nåede} ~~var~~ det omtrent til Wittensee. Det omfattede 35 godser, hvoraf 6 først fik privilegier 1806, Hoffnungstal endog først 1816, det var hidtidige såkaldte Meyerhöfe. Indtil omkring 1840 deltes Dänischwohld godsdistrikt oftest i et 1. og 2. Dän. godsdist., hvorefter delingen opgaves. I RAs ordning og registrering er ikke taget hensyn til denne deling, men alle godserne ligger for hele perioden i en alfabetisk række. Det er ret udbredt, at tællingslisterne for to eller flere godser med samme ejer ligger sammen, hvilket da er oplyst ved krydshenvisninger. Ved administrationsreformen lagdes godsdistriktet 1852 sammen med Svans under den kgl. kommissær v. Plessen i Eckernförde og det følgende år dannedes heraf det nye Eckernförde herred til aflesning af de enkelte godseres patrimonialjurisdiktion. Også 1855 og 1860 ligger dog tællingslisterne ordnet efter godsdistriktet.

4. Svans godsdistrikt.

Kort nr. 16. 191)

Dette godsdistrikt omfattede hele halvøen Svans. Det omfattede 26 som selvstændige tællingsdistrikter fungerende godser, hvoraf dog et bestod af to sammenhørende godser, nemlig Loitmark og Espenis. To af godserne fik først privilegier 1806. Ved administrationsreformen 1852 lagdes Svans godsdistrikt sammen med Dänischwohld under den nye kgl. kommissær von Plessen i Eckernförde og kom året efter til at udgøre en del af det nye Eckernförde herred. Dette betød dog ikke nogen opgivelse af godsdistriktet som ordningsområde for folketællingerne også 1855 og 1860.

5. Det augustenburgske godsdistrikt.

Kort nr. 15. 192)

Det augustenburgske godsdistrikt lå på den midterste del af øen Als. Dets oprindelse går tilbage til 1651, da hertug Ernst Günther af Sønderborg købte det alsiske bispegods under Schwabstedt amt og Stavnbøl birk med Sebbelev af kongen. Hertugen byggede her Augustenburg Slot med flækken af samme navn og overtog ligeledes birkerettighederne for godset. Han og hans arvinger udvidede efterhånden hertugdømmet med flere godser, nemlig Rumohrgård med avlsgården Evelgunde 1668, Gammelgård med avlsgårdene Werthemine og Gundestrup 1730, Rønhave og Ladegård eller Langenvorwerk 1746, Majbølgård og Kegnæsgård samt endelig selve Sønderborg slot 1764. De enkelte hovedgårde havde oprindeligt hver deres egen jurisdiktion, men disse sammensmeltedes delvis, således at der 1764-1853 var tre augustenburgske tingretter: 1) Augustenburg med Rumohrgård, 2) Gammelgård og 3) Augustenburg Søndre Herred, der omfattede alle de øvrige godser. 193)

Disse udviklede forhold er vel grunden til, at folketællingerne fra det såkaldte augustenburgske godsdistrikt internt hverken deltes efter de tre retskredse eller efter de enkelte godser, men som helhed er delt efter kirkesognene, dette i modsætning til alle andre godsdistrikter. Til vejledning og illustration er i Systematisk Registratur for årgang 1803 anført et skema over, hvorledes beboerne på de enkelte sognelister fordeles sig mellem godserne.

Oprindeligt regnedes de augustenburgske godser for en del af 2. Angler godsdistrikt, men fra 1819 blev de et selvstændigt godsdistrikt. I RAs ordning og registrering er det holdt for sig i alle ældre årgange.

Ved Cessions- og renunciationsakten af 30. december 1852 afstod hertugen af Augustenburg, der havde været en hovedperson i oprøret, alle sine ejendomme og rettigheder til den danske krone. Det augustenburgske godsdistrikt omdannedes følgende år til Augustenburg herred, der indlemmedes i Sønderborg amt, hvorunder derfor også dette herreds folketællinger 1855 og 1860 findes. Augustenburg flække tælles under sognet.

6. De gråstenske godser.

Kort nr. 15. 194)

De gråstenske godser er navnet på et kompleks af 6-7 godser i Sundeved og det indenfor liggende land, som efterhånden kom i hertugen af Augustenborgs besiddelse. 1703 erhvervedes Avnbølgård og 1725 de øvrige godser herunder selve Gråsten. De havde alle været i familien Ahlefeldts besiddelse. De udgjorde i det mindste civilt et særligt retsområde, men regnedes iøvrigt som en del af 2. Angler godsdistrikt, hvorfor dets særlige status kun skyldes, at det tilhørte hertugen af Augustenburg. Grønnebækgård taltes således 1835 under 2. Angler godsdistrikt. Det kan derfor diskuteres, med hvor megen ret det her opfattes som et særligt godsdistrikt. Ved Grå-

sten opvoksede en lille by, der ikke ubestridt gjorde krav på status som flække. 195)

Ligesom det augustenburgske godsdistrikt tilfaldt de gråstenske godser 1852 kronen, men derefter fordeltes deres beboere efter geografiske kriterier til diverse herreder i Sønderborg og Åbenrå amter, som det fremgår af en særlig oversigt i Systematisk Registratur. 196)

7. Godser udenfor godsdistrikterne.

Som omtalt fæstnedes først efterhånden de privilegerede godssers tilhør til godsdistrikterne, og enkelte godser faldt udenfor. Disse er anført for sig i Systematisk Registratur ligesom det i Tønder amt forekommende eksempel på, at også tre frigårde, der ellers ikke havde øvrighedsprivilegier, 1803 er talt på en liste for sig.

E. Stiftelsesgodser.

Kort nr. 17.

Middelalderens betydeligste kirkelige institutioner med jordegods som bispestole, domkapitler og større klostre fik ofte tidligt birkeret over deres godssers beboere, i hvert fald, hvis disse lå samlede. De største fik desuden overdraget lokalforvaltningen og udgjorde egne len side om side med de verdslige len. Reformationen betød en sækularisering af de gejstlige institutioner, men som oftest bestod de iøvrigt videre og ikke mindst i Slesvig i høj grad med bibeholdelse af traditionelle privilegier. Dette hang sammen med, at også disse len og godser udgjorde enheder ved de politiske delinger fra 1544 og fremover. Når mange af dem efterhånden forsvandt, skyldtes det, at deres besiddelser i så høj grad bestod af meget upraktisk beliggende strøgods. Bispegodsset var samlet i Schwabstedt amt, men dette amt ophævedes og deltes mellem kongen og hertugen allerede 1702. Derimod bestod domkapitelsamtet ligesom Mårkær Klosters amt endnu ved folketællingen 1769, men ved ophævelsen 1777 for-

delted de mellem herreder og amter. 197) Løgumkloster amt overlevede endog som forvaltningsområde og med sit særlige birk helt til 1867. 198)

Mindre gejstlige institutioner udgjorde ikke egne forvaltningsområder, men havde blot patrimonialjurisdiktion og blev primære tællingsdistrikter ved folketællingerne. To klostre, der i middelalderen ikke havde ejet jordegods, fordi de tilhørte en tiggerorden, nemlig gråbrødrekløstrene i Flensborg og Slesvig, omdannedes ved Reformationen til hospitaler og tillagdes derfor jordegods til disses opretholdelse og fik jurisdiktion over godsets beboere.

1. Sankt Johannes Klostret.

Kort nr. 17.

Dette nonnekloster af benediktinerordenen grundlagdes i 1200-tallet på "Holmen" umiddelbart øst for Slesvig by. Ved Reformationen omdannedes det til et adeligt jomfrukloster for ugifte døtre af det slesvig-holstenske ridderskab. Dets gods fik derfor status som et adeligt gods, og provsten, der ledede det sammen med priorinden, indtog en forrangsstilling blandt godserne, så han fungerede som melleminstans ved forvaltningen af de ældste folketællinger i godsdistrikterne. 199) Klosters eget gods omfattede dels Klostermarken i dets umiddelbare omegn, dels jordegods i en lang række sogne omkring Slesvig by. ~~Især~~ Trods udparcelleringer allerede i det 18. århundrede beholdt klostret jurisdiktion over beboerne. Det var klostrets syndicus, der havde med de administrative opgaver som folketællingerne at gøre. St. Johannes klostret stod direkte under Den slesvig-holstenske Provincialregering, og da dennes administrative opgaver 1851-53 overtoges af amtmanden på Gottorp som kgl. kommissær, vedblev klostret alligevel at fungere som et faktisk tællingsdistrikt under denne. Listerne fra de enkelte sogne blev samlet af klosterforvaltningen og tabeller udarbejdet derover inden afgivelsen til det kgl. kommissariat på Gottorp.

Ganske som tilfældet var for de distriktsdeputerede i godsdistrikterne 1855 og 1860 var det et reliket fra fortiden, at St. Johannes Klosters forvaltning endnu gjorde sig gældende i folketællingerne, hvorfor også de samme forbehold som for disse må tages med hensyn til opretholdelsen af distriktet som overordnet tællingsdistrikt for disse årgange.²⁰⁰⁾

2. Gråkloster i Slesvig.

Franciskaner- eller Gråbrødreklostret i Slesvig grundlagdes 1234, og dele af de nuværende bygninger stammer fra samme århundrede. Da Frederik I ophævede Klostret 1530, indrettedes det til hospital og fik efterhånden tillagt jordegods i tre landsogne til præbendaternes underhold. Det havde egen patrimonialjurisdiktion til 1807, da denne overtoges af herredsfogeden i Strukstrup herred, Gottorp amt. Det har derfor kun selvstændig tællingsliste 1803, og den ligger ikke under stiftelsesgodserne, men under Gottorp amt.²⁰¹⁾

3. Flensborg Hospital.

Franciskanerklostret i Flensborg grundlagdes 1263 og dets tilværelse som kloster endte med brødrenes fordrivelse 1528. Først 1563 bestemtes bygningerne til hospital, idet de syge fra Helligåndshuset overførtes dertil, hvilket er grunden til, at det ofte betegnedes som Helligåndshospitalet. Stiftelsen doteredes med gods fra forskellige gilder og andre hospitaler i Flensborg, således at den selv blev ejer af et betydeligt godsområde i sognene i Flensborgs omegn, til dels i forstæderne Nørre og Sønder St. Jørgen. Flensborg Hospital havde patrimonialjurisdiktion over dette gods, indtil den fratoges det 1854, hvorefter beboerne fordeltes mellem diverse herreder og amter, således som en særlig oversigt herover i Systematisk Registratur viser det.²⁰²⁾

4. og 5. Sankt Marie Kirke og Sankt Nicolai Kirke i Flensborg.

Af Flensborgs oprindelige 4 sognekirker nedlagdes tidligt St. Gertruds Kirke, og St. Johannes Kirke afhændede sit jordegods. Både Sankt Marie og Sankt Nicolai kirker havde derimod jordegods i forskellige sogne i Flensborg omegn, hvorover de besat patrimonialjurisdiktion, og som udgjorde egne folketællingsdistrikter. Deres stilling var parallel med de adelige godser, hvortil de undertiden også regnedes. ²⁰³⁾ 1853 nedlagdes jurisdiktionerne, og de såkaldte kirkelanster indlemmedes i de herreder og amter, hvori de geografisk var beliggende, jfr. oversigt i Systematisk Registratur. ²⁰⁴⁾

6. Sankt Jørgens Hospital i Sønderborg.

Dette spedalskhedshospital nævnes allerede 1307 og bestod videre efter Reformationen som byens hospital. Foruden en avlsgård ved Sønderborg besad det strøgods på begge sider af Alssund. Det udgjorde en selvstændig jurisdiktion og folketællingsdistrikt indtil 1852-53, da det ophævedes som sådant, og godsset indlemmedes dels i Sønderborg købstad, dels i Augustenborg og Nybøl herreder, Sønderborg amt. Tællingslisterne er anbragt og registreret under Sønderborg amt. ²⁰⁵⁾

F. Særskilte tællingsdistrikter og jurisdiktioner i hertugdømmet Slesvig.

Under folketællingerne i de slesvigske landdistrikter var det for årgangene 1803-45 jurisdiktionen, der som omtalt bestemte, hvor folk skulle tælles. Gennemgangen af hertugdømmets regulære inddeling i så henseende er nu afsluttet og dermed forsåvidt også hele tællingsmaterialet. Alligevel omfatter denne gennemgang af de regulære tællingsdistrikter ikke alle de tællingsdistrikter, der fandtes og som gør sig gældende i materialet. Der fandtes nemlig tællingsdistrikter der ikke - eller i hvert fald ikke nødvendigvis - var jurisdiktioner, nemlig flækkerne. Der

fandtes omvendt en jurisdiktion, der principielt set ikke fungerede som tællingsdistrikt nemlig Overrettens jurisdiktion. Hertil kommer visse særlige kategorier af jurisdiktioner, der ganske vist fungerede som tællingsdistrikter, og som derfor er behandlede i andre sammenhænge, men som indtog en særstilling i forhold til overøvrighederne og desuden havde det tilfælles, at Overretten fungerede som deres direkte appelinstant, nemlig oktrojerede koge, slotsamts- og frigrunde.

I det følgende bringes en nærmere omtale af disse særligt stillede områder som indledning til oversigterne over dem i Systematisk Registratur. ²⁰⁶⁾ Der er tale om heuristiske hjælpemidler på tværs af det hidtil behandlede regulære administrationsgeografiske system. De forskellige grupper bringes i den indbyrdes orden, som de i stigende grad er knyttet til Overretten på Gottorp, d.v.s.: 1) flækkerne, 2) de oktrojerede koge, 3) slots- og frigrundene, 4) cancelligodserne og 5) Overrettens direkte jurisdiktion iøvrigt.

1. Flækkerne.

Kort nr. 4.

Mens købstæderne udgjorde en veldefineret retslig og administrativ kategori, der hver for sig udgjorde et selvstændigt folketællingsdistrikt, var dette ikke tilfældet med de i Slesvig forekommende flækker. Disse var en mellemform mellem en by og en landsby. ²⁰⁷⁾ De havde såkaldte flækkerprivilegier, der var forskellige fra den ene til den anden, men som gav beboerne visse købstadsmæssige rettighe-der, ret til visse byerhverv, frihed for værnepligt og en vis rudimentær forfatning. Begrebets usikkerhed medførte, at det for nogles vedkommende var omstridt, om de havde ret til at kalde sig flækker eller ej. Trap og Schröders 2. udgave ²⁰⁸⁾ anfører begge kun 10 flækker i hertugdømmet, men andre kilder nævner inden for perioden endnu 5 byer som flækker.

Som deres privilegier var deres historie af broget karakter. De stammede vistnok alle fra Nyere Tid, nogle var "hovedsteder" i interne hertugelige godsområder (Augusten-

borg, Glücksborg, Hørlborg) eller i andre administrationsområder (Løgumkloster, Schwabstedt, Bredsted). En enkelt skyldtes religiøse privilegier (Christiansfeld), men de fleste havde dog deres oprindelse som handelscentrer i indlandet (Oldensworth) eller ved kysten som skipperbyer (Arnæs, Højer, Wyck, Marstal m.m.). Også i det administrative system var deres stilling varieret. Nogle udgjorde egen jurisdiktion ²⁰⁹⁾ andre ikke, nogle hørte under et herred eller et gods, andre direkte under amt eller landskab og nogle var sognebyer mens andre hørte under kirkesogne af et andet navn.

Det var derfor forskellige øvrigheder, der var ansvarlige for folketællingerne i flækkerne, hvilke fremgår af skemaet i Systematisk Registratur. Som allerede omtalt foregik folketællingerne i flækkerne oprindeligt på landlister men til årgangene 1840 og 1845 udfærdigedes særlige flækkeskemaer. Da det egentlig kun var i titelen, disse adskilte sig fra købstadslisterne, gik man i de to yngste tællinger over til også i flækkerne at anvende købstadslister. ²¹⁰⁾ Ved den tabellariske og statistiske udnyttelse voldte flækkerne også vanskeligheder. Deres karakter af byer gjorde det urimeligt, som det skete, at regne deres befolkning til landbefolkningen, men selv om man efterhånden søgte at forbedre dette, blev problemet ikke rigtigt løst, fordi man så kun medregnede de lavsberettigede flækker eller afgrænsede dem forkert. ²¹¹⁾

Af oversigten i Systematisk Registratur fremgår om de enkelte i alfabetisk orden nævnte flækker deres alder, civiladministrative placering, og hvor de er talt ved folketællingen, samt hvilket kirkesogn, de tilhørte. ²¹²⁾

2. De oktrojerede koge.

Kort nr. 18.

Siden Middelalderen fremmedes større landvindinger i den slesvigske marsk regelmæssigt på den måde, at landsherren, kongen eller hertugen gav en person eller en persongruppe en såkaldt oktroj på landvinding i et nærmere beteg-

net område, en såkaldt kog.²¹³⁾ Blandt privilegierne var, at kogsbeboerne fik selvstyre, ret til selv at udpege eller præsentere kogsinspektøren samt egen jurisdiktion, så de i vid udstrækning var unddraget de sædvanlige øvrigheder. Der var direkte appel fra de særlige kogsretter til Overretten på Gottorp, og administrativt hørte kogene herunder. Først gennem et cirkulære af 21. maj 1813 pålagdes det overøvrighederne at have et vist opsyn med de koge, der grænsede op til deres amter og landskaber, men det betød ingenlunde nogen indlemmelse.²¹⁴⁾ Også kirkeligt indtog de oktrojerede koge en særstilling, idet det ifølge mange oktrojer var overladt til beboernes frie valg, hvilken kirke de ville søge. Der var altså ikke som ellers i datiden fast sognebånd. Dette hang muligvis sammen med, at nogle af de midste oktrojerede koge efter stormfloden 1634 befolkedes af ikke-lutheranere, nemlig de katolske hollændere på Nordstrand. Med tiden udviklede der sig dog faste traditioner, og 1846 udbad tabelkontoret sig oplysninger om, til hvilke sogne kogsbeboerne søgte.²¹⁵⁾ Ved administrationsreformen ophørte kogenes selvstændige stilling, idet de 1852 lagdes under amtmændene som kgl. kommissærer og 1853 jurisdiktionelt under herrederne.²¹⁶⁾

Folketællingerne hørte til kogsinspektørernes opgaver, og disse var i begyndelsen direkte ansvarlige overfor Overretten på Gottorp eller Tabelkontoret. En senere bestemmelse om, at de skulle indsende listerne via amtmændene, blev i hvert fald 1840 og 1845 de fleste steder ikke overholdt. De indsendtes for det meste stadig direkte til Tabelkommissionen. Også efter administrationsreformen fungerede kogene næsten uændret videre som egne tællingsdistrikter, men materialet indsendtes nu via de kgl. kommissærer.²¹⁷⁾

I RAs ordning og registrering er kogene for hele perioden fordelt mellem amterne. Men i Systematisk Registratur findes en samlet alfabetisk ordnet fortegnelse over dem visende deres alder, administrative tilknytning og de kirkesogne, hvortil beboerne søgte, som normalt anført på listerne.

3. Slots-, amts- og frigrunde.

Siden Middelalderen var slottene centrere for lokalforvaltningen i len og amter, her residerede de kongelige og de hertugelige amtmande. Slottenes husstande samt personale, der boede udenfor disse i umiddelbar nærhed på slotsgrunden eller i slotsgaden, udgjorde egne retsområder udenfor by- eller herredsfogeders jurisdiktion, men under amtmandens egen hus- eller gårdaret. Derfra var der appel til Overretten på Gottorp, der også var amtmændenes eget værneting.

Skønt amtmændene i folketællingernes tid som oftest ikke mere boede på slottene, og udviklingen tenderede imod en opløsning af den gamle retsorden, var der dog de fleste steder reminiscenser heraf, der også gjorde sig gældende i den måde, hvorpå folketællingerne foregik i de såkaldte slots-, amts- eller frigrunde, især i de ældste amter. Der var i de fleste tilfælde tale om en undtagelse fra den købstads jurisdiktion, hvori de fandtes, men undtagelsen kunne have ret forskelligartet karakter og omfang. Tydeligst er særstillingen, hvor slottet endnu fandtes og som i Husum og Åbenrå fungerede som amtmandsresidens, men den findes også, hvor slottet selv forlængst var forsvundet og amtmanden boede andetsteds som i Flensborg og Haderslev. Undertiden stod slotsområdet også i kirkelig henseende udenfor købstadskirken og lå under en landsognekirke f.eks. i Flensborg. Hvad detaillerne angår, henvises iøvrigt til oversigten i Systematisk Registratur, ²¹⁸⁾ hvor amterne er anført i alfabetisk orden også de nyere amter, hvor der netop ingen særstilling var for amtmandsboligen, eller hvor denne indskrænkede sig til at være under Overrettens jurisdiktion, uden at der iøvrigt var tale om nogen administrativ særstilling. Ejendommeligt er Gottorp Slots egen position som både et kongeligt hofretsområde og et eget kirkesogn.

4. Overrettens jurisdiktion. Kancelligodserne.

For de oktrojerede koges og slots-, amts- og frigrundenes vedkommende var Overretten på Gottorp appelinstans. Men der fandtes spredt i hertugdømmet en række gårde, huse og

endog visse persongrupper, der stod umiddelbart under Overrettens jurisdiktion i kraft af gamle privilegier og traditioner, hvis oprindelse ofte taber sig i den uvisse fortid. 1785 udgaves en fortegnelse over de pågældende steder bygget på Overrettens egen skyld- og panteprotokol. ²¹⁹⁾ Mest fremtrædende var de såkaldte kancelligodser, der var godser eller større gårde i privatbesiddelse uden egen patrimonialjurisdiktion, men altså direkte under Overrettens jurisdiktion. ²²⁰⁾

Under folketællingerne blev der for Overrettens jurisdiktion gjort en udtrykkelig undtagelse fra regelen om, at enhver på landet skulle tælles under sin egen jurisdiktion. Allerede 1769 lød instruktionen herom tværtimod; at de pågældende personer og ejendomme skulle tælles "bei den Ämtern, in denen sie lagen oder an die sie grenzten" ²²¹⁾ og lignende bestemmelser gjaldt for både folketællingen 1803 og de yngre, ²²²⁾ indtil Overrettens jurisdiktion i forbindelse med administrationsreformen allerede 1850 helt ophævedes.

De i folketællingerne påtrufne 13 kancelligodser er i Syst. Reg. anført i alfabetisk orden på en særlig liste. Det ses, at kancelligodserne 1803 gennemgående taltes direkte under amterne udenfor de øvrige jurisdiktioner, mens de i de øvrige årgange oftest taltes under herrederne eller endda under sognene, således at deres særstilling tenderede imod helt at udviskes. I de to yngste tællinger var de jo ikke mere kancelligodser, men blot almindelige gårde. Kun Hestholm og Mejerholm i Tønder amt beholdt deres særstilling til det sidste. Andre kancelligodser taltes omvendt hele tiden under sognene og herrederne. To af de i Hansens "Staatsbeschreibung" 1770 nævnte kancelligodser, nemlig Bølskovby og Weseby er endog slet ikke medtaget, da intet i folketællingsmaterialet tyder på andet, end at de var almindelige godser med patrimonialjurisdiktion under 1. Angler godsdistrikt.

5. Overrettens jurisdiktion iøvrigt.

Ovennævnte "Erneuertes Verzeichniss" fra 1785 opregner

også en mængde møller, gårde, en kro og andre huse i by og på land, der - foruden Gottorp Slot selv - hørte under Overrettens jurisdiktion og på dette tidspunkt var optaget i dennes skyld- og panteprotokol. Under arbejdet med folketællingerne blev det konstateret, at mange af disse steder genfindes i tællingslisterne forsynet med påtegninger som "sub foro superioris" eller lignende, og at det samme gælder visse andre steder, der ikke er medtaget i fortegnelsen fra 1785. Hertil kommer, at det andetsteds oplyses, at Hertugdømmets ikke-protestantiske trossamfund, nemlig de romersk-katolske og det mosaiske ligeledes havde Overretten som direkte værneting, for det mosaiskes vedkommende som appelinstant fra dettes ifølge lovgivningen om jøderne anerkendte egen ret. 224)

I Systematisk Registratur findes en fortegnelse over, hvad der udover kancelligodserne er truffet af steder og personkredse som er angivet at være under Overrettens jurisdiktion ifølge påtegninger i tællingslisterne. 225) Der må tages det udtrykkelige forbehold, at listen ikke er fuldstændig, en fornyet gennemgang ville sikkert bringe endnu flere eksempler på disse mindre tællingsmæssigt end juridisktionelt ejendommeligt stillede lokaliteter for dagen.

II. De kongerigske enklaver.

Kort nr. 19.

I den nordvestlige del af Slesvig lå indtil 1864 en del områder og spredte ejendomme, der statsretsligt ikke hørte til hertugdømmet Slesvig, men til kongeriget Danmark. "De kongerigske Enklaver" kaldes undertiden også "Det blandede Distrikt", fordi de to statsretslige områder ikke havde nogen klar og sammenhængende geografisk afgrænsning, men lå blandet mellem hinanden. Enklaverne var i hovedtræk blevet til allerede i Middelalderen ved sammensmeltning af mindre områder syd for Kongøen, der var under kongerigsk ret og styrelse og ikke bortforlemedes til hertugerne.

Selve Ribe Købstad med sine gejstlige institutioner, især bispedet og domkapitlet, har trods sin beliggenhed

syd for Kongeåen altid uomtvistet hørt til kongeriget. Ribe med slottet Riberhus var altid kongernes grænsefæstning i kampene om Slesvig i Middelalderen.

Allerede i 1200-tallets begyndelse besad Ribe bispestol hovedgårdene Lustrup, Møgeltønderhus og Brink, og omkring disse dannede sig senest i 1400-tallet de biskoppelige retsområder Lustrup birk, Møgeltønder og Ballum birker, under sidstnævnte en del af Røms. 1407 kom hertil Trøjborg, som dronning Margrethe dette år købte og straks pantsatte til biskoppen af Ribe, hvor omkring dannedes endnu et birk det senere Lø herred.

Ribe købstad fik 1292 kongebrev på besiddelsen af "deres forstrand, List, Manø og alle kyster, der ligger mellem fornævnte steder og Ribe by". Ved freden i Vordingborg 1425 beholdt Erik af Pommern List, Vesterland-Fær og Amrum, der siden forblev ved kongeriget. Endelig fandtes spredt i Nordvest-Slesvig besiddelser under Ribe domkapitel, Hellig-Åndsgården og St.Jørgensgårdene i Ribe og Kolding, der senere overtoges af Hospitalet og Latinskolen. Ved Reformationen overtog kronen bispestolens og domkapitlets besiddelser, mens de tidligere birker vedblev at bestå. Derfra appelleredes fortsat til det nærrejyske landsting i Viborg. ²²⁶⁾

Administrativt hørte de kongerigske enklaver, også Vesterland-Fær og Amrum birker, under Riberhus len, fra 1660 Riberhus amt.

Trøjborg med Lø herred mageskiftedes 1579 til familien Rantzau og fik samme stilling som et adeligt gods. 1676 oprettedes grevskabet Schackenburg i det gamle Møgeltønderhus og hertil lagdes de tre oprindelig gejstlige birker: Møgeltønder, Ballum og Lustrup. Derimod fandtes der for de kongerigske undersætter i det vestlige Haderslev amt, det såkaldte Terninglen, intet kongerigsk ting før oprettelsen af Riberhus birk i året 1735.

I begyndelsen af det 19. århundrede foregik der nogle rationaliseringer af jurisdiktionerne i enklaverne. Ved reskript af 31. juli 1807 blev de schackenburgske og trøjborgske birker Lustrup, Ballum, Møgeltønder samt Lø herred kongelige. 20. juli 1810 sammenlagdes Ballum og Møgeltønder birker og 7. juli 1812 ophævedes Lustrup birk og indlemmedes i Riberhus birk, samtidig med, at Hunderup birk, hvor-

til en del af Vilslev sogn havde hørt, indlemmedes i Garding herred. Senere - 3. juni 1843 - lagdes de kongerigske beboere under Riberhus birk og Lø herred i Bjert, Vandrup og Ødis sogne under Anst herred, hvilket var et lille, men principielt bemærkelsesværdigt brud med den hidtidige regel, at enklavebeboere ikke kunne høre under nærrejyske jurisdiktioner eller omvendt, ja, brud med selve Kongeågrænsen. 25. maj 1844 sammenlagdes Møgeltønder og Ballum birk med Lø herred og endelig 24. maj 1859 oprettedes et Ribe herred af det hidtidige Riberhus birk uden for selve byen Ribe og udvidet med bl.a. hele Vilslev sogn samt nogle andre sogne nord for Kongeåen. Denne gang kom altså nærrejyder under enklavejurisdiktion, men det har ikke sat sig spor i folketællingen 1860. 227)

c Klart adskilt fra disse civilretsligt, administrativt og statsligt definerede kongerigske enklaver må holdes den kirkelige forvaltningsgrænse mellem det kongerigske Ribe bispedømme og Slesvig bispedømme. Fra Middelalderens begyndelse hørte en række sogne i det nordvestlige Sønderjylland til Ribe stift. I forbindelse med og efter Reformationen opstod der ganske vist forskellige stridigheder omkring denne kirkelige grænse, men i det store og hele forblev den bestående helt til 1864. I det sidste århundrede inden dette år hørte 43 kirkesogne på landet og Ribe købstadsogn syd for Kongeåen i gejstlige sager under biskoppen af Ribe, foruden at 2 sogne nord for denne å, Vilslev og Vandrup, også strakte sig delvis syd for denne. 228)

Det er ejendommeligt at se, med hvilken usikkerhed de ældre topografer behandlede spørgsmålet om de kongerigske enklavers udstrækning. Dette skyldtes, at man ikke gjorde sig klart nok, hvilke administrative kriterier, der skulle anvendes, kirkelige eller verdslige, og så forsøgte man sig med en uklar blanding af begge, der kom til at veksle fra den ene topograf til den anden.

Hos Pontoppidan 1781 findes 2 kapitler, kap. VI "Om Tørning Løhn" og kap. XXIV "Om de Dele af Riber-Stift, som ligge i Sønderjylland". Men Tørning løn er jo netop også de dele af Haderslev amt, der kirkeligt hørte til Ribe stift, så selve overskrifterne reber uklarheden. Kap. XXIV viser sig at omfatte kirkesognene under Ribe stift udenfor Haderslev amt. Tørning løn deler Pontoppidan efter den slesvigske herredsindde-

ling, det øvrige område efter de kongelige jurisdiktioner.²²⁹⁾

Schröders 1. udgave 1837 ignorerer i indledningen helt eksistensen af de kongerigske enklaver. I 2. udgaven 1859 findes i forbindelse med den kirkelige inddeling en fortegnelse over "Ribe biskops distrikt", nemlig de 28 kirker i Tørninglen, samt andetsteds en tabel over de slesvigske beboere i "De specielle danske sogne", nemlig yderligere 11 sogne, hvis tilhørsforhold til Ribe stift dog ikke angives og som iøvrigt udgøres af 3 sogne mod nord ved Ribe samt 8 af sognene, men altså ikke dem alle, i det sydlige enklaveområde.²³⁰⁾

Jensens "Kirchliche Statistik" 1841 har i slutningen et afsnit om sognene i Tørninglen og et "Anhang" om "de i hertugdømmet Slesvigs område beliggende dele af Ribe stiftamt", nemlig 1) Ribe provsti, 2) Møgeltønder og Lø herreds provsti samt 3) de 2 nærrejyske kirker, der også havde en del af sognet syd for Kongeåen. Denne redegørelse er den første ud fra et kirkeligt synspunkt korrekte.²³¹⁾

Trap: "Danmark" 1. udgave har et afsnit "Det blandede District", der for første gang søger at give en sammenhængende beskrivelse af enklavernes areal og folketal og som inddeler dem efter civilretslige synspunkter, nemlig i Riberhus birk, Lø herred med Møgeltønder og Ballum kirker samt Vesterland-Før og Amrum birk. Som underinddeling er dog alligevel valgt kirkesognene. Dette medfører, at der har måttet træffes et valg mellem de kirkesogne, hvis beboere overvejende var kongerigske, og som derfor fuldtud beskrevs i denne sammenhæng og dem, der var overvejende slesvigske, hvorover derfor kun en summarisk tabel over antallet af kongerigske husstande og beboere angaves, mens den egentlige behandling af sognet først fulgte i Traps "Slesvig", og da så vidt muligt under den slesvigske jurisdiktion, der havde majoritet i sognet. At dette system, der bygger på en sammenblanding eller et kompromis mellem to inkommensurable inddelingskategorier ikke giver noget klart og overskueligt billede af forholdene, kan ikke undre.²³²⁾

Traps 4. udgave, IX bind, fra 1930 har i indledningsafsnittet "De sønderjyske Landsdele" side 5 og side 15-17 redegørelser for de Kongerigske Enklaver, der snarere viser problemerne end løser dem. Især er kortet side 6 meget misvisende ved at

sege at gengive enklaverne som et sammenhængende geografisk område, hvilket de netop ikke var. Heri er dette kort dog blot arvtager til en på de fleste ældre kort begået tilsvarende fejl.

I Traps 5. udgave, bind X, findes Johan Hvidtfeldts grundige topografisk-historiske indledninger om hele landsdelen og om de enkelte nordslesvigske amter. Især findes i indledningen om Tønder amt topografiske redegørelser for enklaverne. Her findes også et kort over procenttallet af kongerigske enklavebeboere i de gældende nordslesvigske sogne.²³³⁾ Endnu flere detaljer findes i de enkelte sognebeskrivelser historiske dele. Hvad der endnu savnes, er disse oplysningers udnyttelse til et overskueligt administrations-historisk og -geografisk overblik, samt naturligvis det tilsvarende arbejde for det nuværende Sydslesvigs vedkommende, hvor enklaverne omfatter Vesterland-Fær og Amrum.

Udover vanskelighederne ved at sondre mellem de verdslige og kirkelige begreber kompliceres opfattelsen af enklavernes udstrækning yderligere af, at der også for det verdslige enklavebegrebs vedkommende kunne anlægges forskellige kriterier. Der var nemlig forskel på, hvem og hvad der kunne regnes til kongeriget, hvis man anlagde jurisdiktionelle, administrative eller fiskale synspunkter.

Oprindeligt var det afgørende, at man hørte til en jurisdiktion under kongeriget, altså med appel til Viborg landsting. Senere kom administrationen under Riberhus len eller amt til. Men da forordningen om valg til Ständerforsamlingerne kom 14. maj 1834, fastsattes det heri, at det skulle være hartkorneansættelsen, der afgjorde, om man havde stemmeret til den nærrøyske eller den slesvigske ständerforsamling. Under indflydelse heraf bestemtes det i en skrivelse fra Statistisk Bureau 23. november 1839, at det samme kriterium skulle afgøre, om man ved folketællingen 1840 skulle tælles under Ribe amt eller under et slesvigsk amt.²³⁴⁾ Dette stred mod den hidtidige tællingsinstruks om, at alle landboere i Slesvig skulle tælles under deres jurisdiktion og medførte, som det nedenfor skal vises, vanskeligheder så sent som under folketællingen 1860. End ikke jurisdiktionskriteriet var iøvrigt entydigt, idet det kunne forekomme, at personer i henseende til kriminal- og justits

jurisdiktion hørte under en slesvigsk retskreds, mens de samme mennesker kunne høre under en anden eller under en kongerigsk jurisdiktion, hvad angik den såkaldte frivillige jurisdiktion. En sådan blandet jurisdiktion gjaldt f.eks. de såkaldte trøjborgske undersætter i Skast og Emmerlev sogne. 235)

Foruden de faktiske kriterieproblemer skyldtes andre vanskeligheder terminologiske misforståelser, f.eks. sammenblandinger af det civile og det gejstlige herred, provstiet, som ofte havde samme navn i disse forskellige anvendelser og derfor forveksledes. Tællingslisterne fra Riberhus birk havde i de ældre tællinger - ja så sent som 1834 - falske angivelser i rubrikken "herred", nemlig i stedet for Riberhus birk enten det slesvigske herred på stedet eller det gejstlige herred, provstiet, der ofte havde samme navn, men ikke samme udstrækning som dette. 236)

Der er således faldgruber nok at tage hensyn til, allerede når det drejer sig om at definere, hvad der menes med de "Kongerigske Enklaver" i Slesvig, hvis folketællinger vi herefter går over til at behandle.

Da kongerigsk lov og forvaltning jo gjaldt i enklaverne, skulle også folketællingerne foregå på samme måde som i det øvrige Danmark, d.v.s. ved de gejstlige embedsmænd og med disses forvaltningsområdet, kirkesognene, som tællingsdistrikter. Hvorledes organisationen af tællingerne udviklede sig fra årgang til årgang er allerede tidligere behandlet. 237) Tællings- og tabelskemaer sendtes via biskoppen i Ribe til sognepræsterne, undertiden med provsterne som melleminstans, og herfra vendte de udfyldte skemaer samme vej tilbage igen. Sognepræsterne benyttede sig i stigende grad af lokale hjælpere, især skolelærerne, i det praktiske arbejde med tællingslisternes udarbejdelse, men stod hele perioden igennem som de egentlige ansvarlige både for tællingslisterne og sogne**læb**erne.

I teorien var det let nok at dekrettere, at folketællingerne i enklaverne i Slesvig skulle foregå som i resten af Kongeriget, men i praksis skabte de helt forskellige administrative forhold store vanskeligheder. I enklaverne skulle præsterne jo ikke som i Kongeriget simpelthen tælle alle deres sognebørn, men kun dem, der var kongerigske undersætter, og som omtalt kunne det nok volde vanskeligheder at fastslå, hvem disse var, så meget mere, som vi jo af gennemgangen af de topografiske

værker har set, at datiden selv knap havde anvendelige hjælpemidler til at afgøre spørgsmålet. Den enkelte sognepræst måtte da på det lokale plan skaffe sig den nødvendige viden om, hvem han skulle tælle og hvem ikke.

Det andet principielle problem lå i, at der ikke var kongruens mellem enklaverne og sognene under Ribe stift. Der var ikke så få sogne, hvor der boede kongerigske undersåtter, men som hørte under Slesvig stift, i hvilket præsterne jo ikke havde noget hverv som folketællere. Da disse enklavebeboere netop også stod udenfor den slesvigske civilforvaltning, der i Hertugdømmet udførte folketællingerne, blev resultatet, at slet ingen instans var bemyndiget til at tælle dem! Derfor taltes beboere af enklaverne i slesvigske kirkesogne i de ældste tællinger enten slet ikke eller kun som følge af de ekstraordinære forholdsregler, administrationen fandt på for at prøve at afbøde denne lakune i reglerne, efterhånden som man blev opmærksom på den. Således søgte man at få de enklavebeboere, der ikke var talt ved den kongerigske folketælling 1801, talt af de slesvigske myndigheder i 1803 og på samme måde de udeladte ved den kongerigske fkt. 1834 talt ved den slesv. fkt. 1835. Ingen af gangene havde man dog alligevel held til at få alle talt med, således som det fremgår af Systematisk Registratur og nedenfor, side 87. Først sammenlægningen af Hertugdømmets og Kongerigets statistik under Tabelværkskommissionen fra 1839 skabte forudsætningerne for en nogenlunde effektiv afbødning af denne fejlkilde. 238)

Foruden disse af tællingsprincipperne selv følgende vanskeligheder forekommer mere tilfældige misforståelser og fejl, som lejlighedsvis forårsagede udeladelser eller det modsatte, nemlig dobbelttællinger, altså at nogle personer ved samme folketælling taltes af både de kongerigske og de slesvigske myndigheder. Desuden forekommer, at slesvigere taltes med ved kongerigske tællinger, også uden at det, som i 1801, var tilsigtet, og omvendt, at enklavebeboere taltes ved slesvigske folketællinger simpelthen ved misforståelser. Disse forhold har givet anledning til de to tillæg til Systematisk Registraturs redegørelse for de kongerigske enklaver, I: "Slesvigere i Ribe stift talt under de ældste kongerigske folketællinger" og II: "Kongerigske undersåtter talt under de slesvigske folketællinger 1803-60". 239) Til disse skemaer må generelt bemærkes, at de

sammenfatter, hvad registreringsarbejdet har afsløret af sådanne anomalier, men at der heri ingen garanti findes for, at der ikke i materialet lader sig finde endnu flere eksempler på det samme. Den tidskrævende detailkontrol heraf har blot ikke været gennemførlig inden for projektets rammer.

De enkelte folketællinger i de kongerigske enklaver.

1769. Den egentlige folketælling bestod som sagt i tabeller: specialtabeller fra sognene og generaltabeller fra herredsprovstierne. ²⁴⁰⁾ Med få undtagelser blev også enklaverne optalt efter hensigten, dog kun de beboere, der hørte under sogne i Ribe stift. ²⁴¹⁾ I de slesvigske sogne taltes enklavebeboerne ikke. Der er intet spor af dem hverken i de slesvigske eller de kongerigske tabeller. Dog findes ejendommeligt nok en primær tællingsliste bevaret netop fra et sådant "glemt" område, nemlig over de kongerigske undersåtter under Trøjborg gods, d.v.s. Lø herred i det slesvigske Brede kirkesogn. Denne liste er - uvist hvorfor og hvordan - blevet bevaret i LA for Sdrj. og nu xeroxkopieret til RA. Den er meget udførlig og nøjagtig. Den er nu opstillet som det eneste kendte eksempel på en bevaret primær tællingsliste fra et kongerigsk landdistrikt 1769: Brede sogn, Lø herred, Ribe(erhus) amt.

1787. Under denne folketælling taltes alle enklavebeboere under Ribe stift, mens de, der boede i sogne under Slesvig stift, ikke kom med. På den anden side taltes de slesvigske undersåtter i 6 sogne under Ribe stift af deres præster med på listerne foruden de kongerigske. Disse lister ligger i regelen under sognet

1801. Oprindeligt havde det været påtænkt at foranstalte en folketælling i både Kongeriget og Hertugdømmerne år 1800, men den ovenfor nævnte diskussion om, hvorvidt den måske også i Hertugdømmerne skulle overdrages de gejstlige myndigheder trak så længe ud, at man måtte beslutte sig til at udsætte den. ²⁴³⁾ I Kongeriget blev datoen 1. februar 1801, og i Hertugdømmerne blev den senere yderligere forskudt hele 2 år til 1803. ²⁴⁴⁾ Lige som under de forrige tællinger skulle beboerne i enklaverne tælles under Kongeriget af præsterne i Ribe stift, men

derudover bestemte en resolution af 29. november 1800, at de ikke blot skulle tælle deres kongerigske, men også de slesvigske sogne børn i hvert fald i det såkaldte "Tørninglen", d.v.s. den del af Ribe stift, der i verdslig henseende hørte under Haderslev amt, og Gram og Nybøl godser. ²⁴⁵⁾ Herimod protesterede imidlertid amtmand Møsting i Haderslev, der opfattede det som et indgreb i den rette orden. Han gik ind for, at hvis disse slesvigere allerede nu skulle tælles, måtte det i hvert fald være de slesvigske retsbetjentes opgave. ²⁴⁶⁾ Men han fik ikke medhold, Rentekammeret fastholdt sin oprindelige beslutning, kun blev det pålagt de slesvigske civilebedsmænd, især sognefogederne, at assistere præsterne med oplysninger, og disse skulle i hvert sogn føre særskilte lister for henholdsvis deres slesvigske og de kongerigske sogne børn. Således opstod den særlige samling folketællinger fra "Tørninglen 1801", der altid er blevet og stadig holdes sammen, men nu under hovedtitlen "Slesvigere i Ribe stift 1801, bd. I". ²⁴⁷⁾ Som underskrifter på de enkelte sognelister viser, var det sognepræsterne, der udarbejdede dem, men der førtes kontrol af herredsprovsterne, ganske som for de andre kongerigske folketællingers vedkommende. ²⁴⁸⁾ Dog blev tællingen ikke til noget i et af Tørninglens provstier, nemlig Hviding herred, hvilket åbenbart skyldtes provstens forsummehed.

Men Tørninglen udgjorde kun en del af Ribe stifts sogne syd for Kongeåen. Der var også sogne i Løgumkloster, Tønder og Åbenrå amter, ja selv enkelte sogne, hvis slesvigske undersætter hørte til Haderslev amt, men alligevel ikke regnedes til "Tørninglen", enten fordi de hørte til kongerigske sogne nord for Kongeåen som Seest, Vamdrup og Vilslev, eller fordi de hørte til de sydlige provstier i Lø herred med Ballum birk eller Møgeltønder. Tællingslisterne over slesvigere i alle disse sogne fra 1801 var ikke blevet holdt samlet, men havnede mellem listerne fra dels de kongerigske enklaver 1801, dels fra den slesvigske folketælling 1803. De er nu blevet kopieret og samlet under titlen "Slesvigere i Ribe stift 1801, bd. II (uden for Tørninglen)". ²⁴⁹⁾ Ganske som de øvrige er de udarbejdet af sognepræsterne, men deres administrative historie er mere kompliceret end Tørninglenlisternes. Da nemlig amtmanden i Tønder erfarede, at de slesvigske undersætter i Ribe

stift under Haderslev amt skulle tælles med 1801, spurgte han Overretten på Gottorp, om dette også gjaldt hans amt? Svaret var bekræftende, ²⁵⁰⁾ og amtmanden i Løgumkloster opfattede det åbenbart også som gældende ham, for sognepræsterne under Ribe stift i både rent tønderske, i blandet løgumkloster og tønderske og i det rent løgumklosterske Randerup sogn, udfærdigede alle lister også over deres slesvigere. Den åbenråske del af Bevtoft sogn blev derimod uden adskillelse talt sammen med den haderslevske under "Tørninglen". En sådan undladelse af nøje skelnen mellem jurisdiktionerne blandt deres sognebørn gjorde iøvrigt også andre sognepræster sig imod instruksens skyld i ved denne folketælling.

Efter at listerne var indsendt til stiftet i Ribe, ²⁵¹⁾ udbad amtmanden i Tønder sig i løbet af foråret 1801 af de rippensiske sognepræster i amtet at få kopier af de samme lister over de slesvigske undersætter. Dette motiveredes med, at man kun på den måde kunne undgå at tælle dem med igen ved den forestående slesvigske folketælling, der kom 1803. ²⁵²⁾ På den måde opstod de to indholdsmæssigt identiske lister over de slesvigske beboere i sognene Daler, Døstrup, Mjolden, Møgeltønder og Visby, der nu findes i materialet. Amtmanden i Haderslev mente åbenbart ikke, at en lignende forholdsregel var nødvendig i hans amt. I alle tilfælde voldte ideen om i 1801 at tælle de slesvigske beboere med under Ribe stift en mængde bryderi, og det blev heller ikke senere gentaget. Ejendommeligt inkonsekvent er det også, at der ikke var tale om samtidig at tælle de ligeledes under et andet kongerigsk stift, nemlig Fyns stift, hørende beboere af Ærø og Als.

Et endnu mere skævt billede giver det, når det samtidig med omhuen for at tælle disse slesvigere med ved en kongerigsk tælling, dog på den anden side lige så lidt som i 1787 lykkedes at få de kongerigske enklavebeboere under Slesvig stift talt i det hele taget. ²⁵³⁾

1803. Under den slesvigske folketælling 1803 skulle på den ene side de slesvigere, der allerede var blevet talt 1801, ikke tælles igen, på den anden side gjorde man et vist forsøg på at få de kongerigske enklavebeboere talt med, der ikke var blevet talt 1801.

Hvad det første punkt angår, lykkedes det helt i Tønder amt, vel takket være de energiske forholdsregler, der som beskrevet var blevet truffet ved, at amtmanden havde bedt de kongerigske præster om kopier af deres lister over de 1801 talte slesvigske sogneboern. I Haderslev amt mislykkedes det kun i to ekstreme tilfælde, idet den fjenntliggende enklave af Hviding herred i Møgeltønder sogn og de slesvigske beboere i det nordnåske Seest sogn begge blev talt både 1801 og 1803. Men til gengæld fik man nu talt alle de slesvigere i Hviding herred, der på grund af provstens forsømmelighed ikke var blevet talt 1801. I Åbenrå amt talte man sine undersåtter i Bevtoft sogn for anden gang, mens til gengæld de i Hellevad sogn blev glemt begge gange. I Løgumkloster amt gik det værst, idet hele fire sognes beboere, forsåvidt de hørte til dette amt, blev talt både 1801 og 1803, nemlig Agerskov, Daler, Døstrup og Toftlund.

Det andet punkt var forsøget på at få talt de evigt glemte kongerigske enklavebeboere i sogne under Slesvig stift. Amtmanden i Tønder var vel den, der sørgede for, at herredsfoged Raben i Tønder herred ved hjælp af præster og Sognefogeder fik udfærdiget de lister over "schackenborgske undersåtter" i Abild Hjerpsted, Højer og Skast sogne, der nu findes i "Fkt. 1801(03) Riberhus amt II".²⁵⁴⁾ For det nærliggende Brede sogns vedkommende lykkedes det derimod ikke, så lidt som for de kongerigske beboere på Sild (List i Keitum sogn) og Vesterland-Før (St. Johannes sogn). Ligeledes glemt begge år blev de kongerigske beboere i Skodborg sogn ved Kongeåen, der også hørte til Slesvig stift.²⁵⁵⁾

Mangelen på administrativ logik blev åbenbar ved de to folketællinger 1801 og 1803, som de manifesterede sig i det "blandede District" med to tællingsystemers sammenstød, misforståelser, inkonsekvenser, dobbelttællinger og lakuner. Ikke blot for benytterne af tællingslisterne er det af betydning at kende disse forhold, også administrationshistorisk og for dem, der skal bedømme værdien af de på tællingsmaterialet byggede statistiske resultater.

1834. Også ved denne tælling var problemet de beboere af kongerigske enklaver, der hørte til Slesvig stift, og det blev ikke løst meget bedre end tidligere.²⁵⁶⁾ I den østlige del af

Haderslev amt udelodes de kongerigske beboere af Bjert og Ødis sogne, og i Tønder-egnen sognene Abild, Bræde, Hjerpsted, Højer og Skast samt Keitum på Sild og Sankt Johannes på Vesterland-Fær. Af disse blev af slesvigske myndigheder 1835 kun talt dem i Højer og Keitum sogne. ²⁵⁷⁾ Som omtalt blev der først bedre muligheder for at undgå sådanne fejl, da de slesvigske folketællinger fra 1839 ligesom de kongerigske underlagdes Tabelværkskommissionen, således at ét organ nu havde hele det kontrollerende og statistiske arbejde samlet under sig.

Bortset herfra havde man taget ved lære af erfaringerne fra 1801-03. I det store og hele fik man 1834 og 1835 talt kongerigske og slesvigske undersætter hver for sig af deres respektive kirkelige og verdslige myndigheder.

1840. Fra og med denne årgang grupperedes folketællingerne fra enklaverne i Ribe stift (amt) i fire grupper ved indsendelsen: en for hver af stiftets tre provstier syd for Kongeåen og en for de sogne, der ikke tilhørte Ribe men Slesvig stift. ²⁵⁸⁾ Trods dette undgik man stadig ikke fejl, nu i form af dobbelttællinger, idet de kongerigske beboere i både Højer og Keitum sogne nu taltes af både sognepræsten og den slesvigske retsbetjent. ²⁵⁹⁾

1845. Også dette år taltes de kongerigske beboere i Højer både af præsten og af den slesvigske retsbotjent.

1850. Man må undre sig over, at denne folketælling også gennemførtes i enklaverne, uanset at krigsforholdene havde umuliggjort en samtidig slesvigsk folketælling. Dog er tællingslisten fra Højer mangelfuld, alle tjenestefolk mangler.

1855. Den eneste folketælling der synes fejlfri for de kongerigske enklavers vedkommende.

1860. 21. juli 1860 sendte Statistisk Bureau to eksemplarer af tællingslisterne over beboerne i den såkaldte "trøjborgske kommune" i Emmerlev og Skast sogne til amtmanden i Ribe med forespørgsel om, hvorledes disse menneskers rette tællingsmæssige

tilhørsforhold var, idet de, som det fremgik, var blevet talt både af sognepræsterne og af herredsfogeden i Højer herred, Tønder amt. ²⁶⁰⁾ Sidstnævnte påberåbte sig, at de pågældende var tingpligtige til Højer herred, men førstnævnte, at de både hvad den frivillige jurisdiktion angik altid havde hørt til Trøjborg, d.v.s. Lø herred eller Møgeltønder birk, og at de ansattes i hartkorn til Ribe amt, hvilket ifølge reskript til biskoppen i Ribe af 19. november 1839 skulle være afgørende for, hvornår der regnedes til de kongelige enklaver. ²⁶¹⁾ Ydermere var det dette kriterium, der hidtil var blevet fulgt. Da svaret på henvendelsen synes tabt, kender vi ikke dens udfald, ²⁶²⁾ men det må vel formodes, at hidtidig praksis har søjret i denne yngste kendte konflikt om udstrækningen af de så konfliktladede kongerigeke enklaver i Slesvig.

III De holstenske enklaver.

Allerede ved Slesvigs 2. deling 1544 fik hertug Hans den Aldre som tillæg til det holstenske Rendsborg amt landsbyerne Borgsted, Fokbek og Lembeck i det daværende Kampen sogn, hvortil senere - ligeledes nord for Ejderen - erhvervedes Alt- og Neu-Büdelisdorf samt Nübel. Alle disse steder kom senere sammen med Rendsborg amt til den kongelige (segebergske) del af Holsten. Kampen kirke, der lå ved Rendsborgs bygrænse, nedrevs 1699, og sognet deltes mellem Rendsborg Kristkirkes landsogn samt Blünstorf og Hohn sogne. Til disse kongelige holstenske enklaver nord for Ejderen kom nogle steder af Rendsborg købstads kirke- og fattiggods ligeledes i Rendsborg landsogn.

Disse områders indviklede statsretslige forhold reguleredes i et reskript af 12. august 1778. Men i forbindelse med den slesvigske administrationsreform udskiltes de til Rendsborg amt hørende områder ved reskript af 16. marts 1853 og indlemmedes i Hütten amt. ²⁶³⁾ Derimod forblev de til Rendsborg købstad hørende steder under denne holstenske by.

Svarende til disse administrationsgeografiske forhold taltes de til Rendsborg amt hørende beboere til og med fkt. 1845 under Raumort fogderi i dette amt, derefter under Hohn og Hütten herreder i Hütten amt. De til Rendsborg købstad hørende

steder taltes derimod endnu 1855 under denne by. Den holstenske folketælling 1860 findes ikke i RA.

Regnet under de holstenske enklaver i Slesvig, men snarere at opfatte som en kirkelig slesvigsk enklave i Holsten, er tre gårde i Tielenhemme syd for Ejderen. De hørte nemlig til det slesvigske Erfde sogn i Stapelholm, men civilt til Tellingstedt sogn, Norderdiethmarschen landskab, Holsten, hvorunder også folketællingerne foretoges. Det ejendommelige forhold har vistnok rod i visse forandringer af Ejderens løb omkring den middelalderlige år 1500 ødelagte Tielenburg, hvortil gårdene vist oprindeligt hørte. 264)

6. Den kirkelige inddeling.

Kort nr. 1, 2 og 3.

I det foregående har der været redegjort for den civilretslige inddeling, der for Hertugdømmernes vedkommende i hovedsagen svarede til folketællingsdistrikterne. I registreringssystemet, som det videre er udfoldet i registraturrens heuristiske hjælpemidler, er dette den ene determinand, men den anden er det evangelisk-lutherske kirkesogn, som det på folketællingernes tid var etableret i det danske monarkis statskirke. En redegørelse for dette kirkesogns administrationsgeografi vil derfor også være nødvendig, også fordi det var det område, hvis befolkning registreredes i en bestemt kirkes ministerialbøger. Ministerialbøgerne udgør jo ved siden af folketællingerne denne periodes vigtigste personal- og befolkningshistoriske kilder i vore arkiver, og for slægtsforskeren har det derfor eminent betydning at få at vide, hvor de samme mennesker kan ventes omtalt i disse to kildearter. Uanset, at de slevigske folketællinger udførtes af de civile embedsmand, skulle kirkesognets navn altid angives ifølge en rubrik i hver tællinglistes overskrift.

Kirkesognene opstod i den tidlige Middelalder, uden at de historiske kilder oplyser ret meget om hvordan. Deres fastsættelse hænger imidlertid givetvis sammen med, at det var befolkningen fra et bestemt geografisk område, der dels kirkeligt betjentes i en bestemt kirke af en bestemt sognepræst, dels blev pligtig til ved tiendeydelse at underholde samme præst og kirke. Da sogneinddelingen først var fastlagt, viste den sig for landdistrikternes vedkommende forbausende stabil, heller ikke Reformationen gjorde, bortset fra enkelte kirkenedlæggelser, nogen væsentlig forandring heri, og i periode indtil 1860 nåede den nyere landbrugs-ekspansion i form af hedeopdyrkning o.l. heller ikke at gøre noget mærkbart indhug i den overleverede sogneinddeling.²⁶⁵⁾ I det slevigske område fandtes i vor periode godt 290 kirkesogne.

Sogneinddelingens store stabilitet samt den omstændighed, at sognene i modsætning til de civilretslige inddelinger næsten altid udgjorde sammenhængende og velafgrænsede geografiske områder, gjorde dem velegnede til administrative formål. Dog blev kirkesognene i hertugdømmerne gennem-

gående ikke i så høj grad som i kongeriet udnyttet til rent verdslige opgaver, det afværgedes jo som omtalt bl. a., at de kom til at udgøre folketællingsdistrikter. Dog fandtes her som der på sogneplan den civile embedsmand, der i kongeriget og i Nordslesvig betegnedes sognefogeden, i Sydslesvig derimod oftest bondefogeden, eller ^{som} havde andre navne²⁶⁶). Som det ovenfor er vist, fik sognefogederne eller deres ligestillede^Y en betydelig rolle at spille under folketællingerne i det slesvigske område ved udarbejdelsen af de primære tællingslister²⁶⁷). Hvad der her skal fremdrages, er yderligere det forhold, at sognefogedernes embedsområde, det såkaldte sognefogeddistrikt (Kirchspielvogtei) ingenlunde altid svarede til det kirkesogn, hvis navn det bar. Det var sognefogeddistrikterne, der lagdes til grund for den senere preussiske Gemeinde-inddeling hvorpå atter den nuværende sognekommuneinddeling i Nordslesvig bygger²⁶⁸). Endnu i vor tid findes derfor en række detailafvigelser mellem grænserne for kirkesognene og sognekommunerne²⁶⁹), som ikke mindst benytterne af folketællingerne må være opmærksom på. De hidtil konstaterede er nedlagt i kortnr. 2.

Når der selv indenfor det geografisk set meget regulære Haderslev Østeramt fandtes og endnu findes mange afvigelser mellem kirkesogne og civile sognefogeddistrikter og sognekommuner, kan det jo ikke undre, at der i områder med stærkt blandede civilretslige forhold fandtes langt større afvigelser. Hvor et civilretsligt område bestod af strøstilliggende, fandtes fogderier, der kunne strække sig over adskillige kirkesogne, dette gælder f. eks. Løgumkloster amts fogderier²⁷⁰), Langsted fogderi eller Lindå parceldistrikt i Gottorp amt²⁷¹) Bolderslev fogderi²⁷²) og endnu flere af de uregelmæssigheder, der gør sig bemærket i folketællingsregistreringen.

Selvom kirkesognene som sådanne gennemgående udgjorde regulære geografiske områder, fandtes dog også for deres vedkommende visse problemer, især vedrørende forholdet til byerne og til De oktrojerede Koge.

Til en købstadskirkes sogn regnedes naturligvis købstadens egen befolkning, eller, i tilfælde af, at der var flere kirker som i de største slesvigske byer, en bestemt del deraf²⁷³). Men desuden kunne til købstadskirken høre et såkaldt landsogn. Herved forstås et område, hvis befolkning

ganske vist kirkeligt hørte til købstadskirken, i hvis ministerialbøger den registreredes, men som administrativt og retsligt hørte til et landdistrikt, der som andre landdistrikter optoges i folketællingerne efter de her forekommende civiljurisdiktioner. Landsogne er derfor optaget i vor sognefortegnelse ganske som andre sogne. Også til enkelte af flækkekirkerne hørte der landsogne. Vanskeligheden opstår på grund af det forhold, at enkelte købstæders område også civilt kunne strække sig udenfor bygrænsen, og et sådant områdes beboere taltes i købstadstællingerne. Mere herom se indledningen til købstadsfortegnelsen. 274)

Om De oktroierede koges oprindelige valgfrihed i forholdet til sognekirkerne er allerede sagt det væsentligste. I praksis betyder det, at man bør betragte de i kogestællingslisterne forekommende angivelser af kirkesogne med et vist forbehold og ikke drage for sikre slutninger fra årgang til årgang. 275)

Til slut skal nævnes de til det kurizse grænsende eksempler på dobbelt eller blandet sognetilhørsforhold. Duborg kommune i Flensborg hørte i visse henseender til Hanved, i andre henseender til Sankt Marie sogn. 276) Gross og Klein Ellerbüll hørte til Breklum sogn, Bredsted amt; men begravede deres døde på kirkegården i Hattstedt, Nørre herred, Husum amt, 277) og på lignende måde blev de døde i Sølsted, Abild sogn, begravet på Brede kirkegård. 278) Ved personforskning bør ministerialbøgerne altså undersøges i overensstemmelse hermed.

I både det egentlige Danmark og i Slesvig bevaredes også efter Reformationen den højere kirkelige inddeling i form af bispedømmer eller stifter. Ligeledes på basis af middelalderlig kirkelig administration indførtes ved Reformationen stifternes deling i herredsprovstier. 279)

I det slesvigske område var tre af de gamle danske bispedømmer repræsenterede: hele Slesvig stift samt dele af Ribe og Fyns stifter (Odense). Rendsborg landsogn hørte til den efter tysk mønster organiserede Holstenske Landskirke. Se kort nr. 3.

Om de til Ribe stift hørende 45 sogne i det nordvestlige Slesvig er allerede tilstrækkeligt sagt under behandlingen af de kongerigske enklaver. 280) De til Fyns stift hørende

dele af Slesvig med 18 sogne udskiltes i 1819 som et særligt Als og *Ærø* stift.²⁸¹⁾ Det må herom bemærkes, at det ikke omfattede to af sognene på Als, nemlig Sønderborg og Kegnæs, der hørte til Slesvig stift. Slesvig stift omfattede resten af sognene, ialt 228 (disse tal bør eftertælles).

Provstiinddelingen var som sagt fra Reformationen baseret på herrederne, men 1812 opgaves dette system til fordel for, at der nu kun skulle være en provst pr. amt. Allerede 1828 viste det sig dog, at amterne var for store områder, og man vendte delvis tilbage til herrederne, dog således, at den enkelte provst fremtidigt fik to-tre herreder under sig. I Slesvig stift, hvor amterne gennemgående var mindre end i kongeriget, vedblev disse dog at ligge til grund for provstiinddelingen.²⁸²⁾ En del sogne i de adelige distrikter stod helt udenfor provstierne, men direkte under Slesvigs generalsuperintendent.

For folketællingerne og den personhistoriske forskning er det af vigtighed at vide, til hvilket stift det enkelte sogn hørte, hvilket derfor oplyses i Sognefortegnelsen. ~~XXXXXXXXXXXX~~ ~~XXXXXXXXXX~~ Derimod er der ingen oplysninger om provstiet, der skiftede så meget, og kun for de kongerigske enklavers vedkommende har relevans for folketællingerne, men for Nordslesvigs vedkommende næppe heller for ordningen af kirkebøgerne. Derimod ligger i det nuværende Sydslesvig kirkebøgerne i de enkelte nuværende provstiers "Kirchenbuchämter", om hvilke oplysninger findes i Jessens skrift om de slesvig-holstenske kirkebøger.²⁸³⁾ Videre oplysninger om de enkelte sogne findes som kommentarer i Sognefortegnelsen.²⁸⁴⁾

En lille minoritet af Slesvigs befolkning tilhørte ikke den evangelisk-lutherske kirke og følgelig heller ikke denne kirkes sogne. For så vidt de fik status af "anerkendte trossamfund", fik de ret og pligt til at føre egne ministerialbøger. I regelen blev de uden særstilling talt med på folketællingslisterne, dette gjaldt også de gamle reformerte og katolske menigheder i Frederiksstad og på Nordstrand.²⁸⁵⁾ Derimod blev jøderne i Frederiksstad henholdsvis ikke talt (1803) eller talt på særlige lister (1835 ff), som ovenfor omtalt.²⁸⁶⁾ Herrnhuterne i Christiansfeld udgjorde egen menighed med en official, som var ansvarlig overfor civiløvrigheden.

Folketællingslisterne fik efterhånden påført oplysninger om de enkeltes konfession. Allerede 1835 skulle det angives i rubrikken for erhverv, om man tilhørte en anden trosretning end statskirken. 1840 og 1845 skulle kun på tabellerne anføres, hvormange personer, der i tællingsdistriktet tilhørte fremmede trossamfund, men ikke hvem. Først fra 1855—efter indførelsen af demokratiet og religionsfriheden—skulle det for hver enkelt person i en særlig rubrik på tællingslisterne angives, til hvilken konfession, den pågældende hørte²⁸⁷).

Takket være angivelsen af kirkesognet var det muligt at foretage optællinger af sognenes indbyggertal. Utrykte tabeller herover findes for årene 1840 - 45²⁸⁸), mens de forevrigt udgaves i de Statistiske Meddelelser for året 1860²⁸⁹).

7. Registreringen

Arkivregistraturer, som de har været udarbejdet af det danske arkivvæsen, består traditionelt og logisk af fire hovedafsnit:

1) indledning, 2) administrationshistorie, 3) arkivregistratur og 4) register. Skønt både tyngdepunkt og indhold i nærværende registratur afviger betydeligt fra de tidligere, er denne disposition dog i princippet bibeholdt.

ad 1) Først forordet med indholdsfortegnelse, brugsanvisning og nogle oversigter. ad 2) Så følger administrationshistorien, der er nedlagt i nærværende afhandling: "De slesvigske folketællinger og deres registrering". Til denne fremstilling knytter sig den "Systematiske Registratur" over tællingslisterne, litteraturliste og en række administrationsgeografiske kort. Heri sammenfattes det videnskabelige resultat af arbejdet med de slesvigske folketællinger. ad 3) Arkivregistraturen viser de slesvigske folketællinger i deres magasinopstilling med bind- og pakketitler, årgangs- og nummerbetegnelser, samt for pakkerens vedkommende specifikation af de enkelte læg. Hertil knytter sig en summarisk arkivistisk registrering af tabellerne. I snæver forbindelse med registreringen står bearbejdelsen af selve arkivmaterialet: pakning, kopiering, skiltning, skrivning af indholdsfortegnelser og skilleblade og tilskrivning af stednavne i tællingslisterne. ad 4) Registret er udvidet til en nøgle over forholdet mellem sogne og tællingsdistrikter. Det omfatter derfor dels to særlige heuristiske hjælpemidler: Købstadsfortegnelsen og Sognefortegnelsen, som viser, hvilke tællingslister, der omfatter befolkningen i hver af disse geografiske enheder, dels et stednavneregister, der fungerer som topografisk henvisningsregister om de enkelte lokaliteter i enten købstæder eller landsogne foruden som navneregister til hele bogen.

1. Indledning.

1 a-f. Overblikket og anvendeligheden af registraturen støttes af de her givne oversigter samt af brugsanvisningen, der giver eksempler på anvendelsen af hjælpemidlerne.

Herefter følger nærmere redegørelser for disse enkelte omtalte hjælpemidlers indretning og funktion i sammenhængen.

ad 2. Administrationshistorien.

2 a). Nærværende afhandling " De slesvigske folketællinger og deres registrering" udmønter i en sammenhængende fremstilling de videnskabelige resultater af den arkivistiske forskning i forbindelse med registreringsarbejdet. Den falder i 1) et indledningskapitel, 2) et administrationshistorisk afsnit omfattende 2 og 3 kapitel og 3) et administrationsgeografisk afsnit omfattende kapitlerne 4-6, mens 4) kapitel 7 behandler registreringen selv. I sin helhed kan den opfattes som en generel kommentar til den efterfølgende Systematiske Registratur og Kortene.

2 b) Systematisk registratur. Formålet med denne registrering er-især med henblik på den demografiske forskningsbehov-at give et samlet skematisk overblik over tællingslisterne i Rigsarkivet ud fra to systematiske aspekter: hvor fra (lodret akse) og fra hvornår (vandret akse) er tællingslister bevaret ? Skemaernes lodrette akse følger indenfor henholdsvis de slesvigske folketællinger, de kongerigske og de holstenske enklaver tællingsdistrikternes administrative kategorier. Indenfor hver kategori følger enhederne i alfabetisk orden for de overordnede og indenfor hver af disse atter for de underordnede embeders vedkommende. ~~xxxx~~ Skemaernes vandrette akse udgøres af de foreliggende folketællingsårgange i kronologisk orden. I skæringspunkterne anbringes et + for at angive forekomsten af en slesvigsk folketælling, et x for at angive en kongerigsk (enklave-) folketælling, et - for at angive en tabt tællingsliste, mens et tomrum viser, at der ikke har foregået nogen folketælling

Uregelmæssigheder og afvigelser i det enkelte tilfælde er søgt oplyst ved noter, mens der om tællingsdistrikterne og de administrative inddelinger som helhed henvises til ovenstående kapitel 5 og 6 "De slesvigske folketællingers regionalgeografi" samt til kortene.

Foruden de egentlige skemaer indeholder Systematisk Registratur diverse specialtavler til oplysning om særlige forhold, såsom tællinger udenfor jurisdiktionerne i visse distrikter, ældre jurisdiktioners opløsning, især efter administrationsreformen 1852-53, særskilte tællingsdistrikter og jurisdiktioner i hertugdømmet, tællinger af slesvigere ved kongerigske tællinger i enklaverne og omvendt mm.

Systematisk Registratursystem kan defineres som den

ideelle ordning, der er tilstræbt ved Rigsarkivets anbringelse af det slesvigske folketællingsmateriale. Som det vil ses ved en sammenligning med Arkivregistraturen er det ikke altid lykkedes at gennemføre denne ideelle ordning. Ej heller svarer Systematisk Registratur ganske til de historiske tællingsdistrikter eller afspejler i alle henseender disses indbyrdes forhold, omend der i vid udstrækning er overensstemmelse. Som allerede omtalt, er den vigtigske undtagelse virkningerne af administrationsreformen 1852-53, som der i det væsentlige er set bort fra²⁹⁰⁾. Skulle det historiske proveniensprincip her have været fulgt i sin strenghed ville det som omtalt have medført, at årgangene 1855 og 1860 skulle have været ordnet på en helt anden måde end de forrige årgange, således at både købstæderne og godsdistrikterne ville være helt forsvundet som tællingskategorier. I stedet for således at være kommet til at operere med to sæt ordninger og systematiske registraturer, er den gamle ordning opretholdt også for årgangene 1855 og 1860, undtagen hvor der er tale om direkte nedlæggelse eller regulær flytning af jurisdiktioner. Men de rette historiske forhold er søgt oplyst både i noter og i indledningen.

2 c. Litteraturfortegnelsen står i forlængelse af de to foregående videnskabelige afsnit, i hvis noter der er henvis til de trykte værker, som har været benyttet i arbejdet.

2 d. Kortene. De udviklede og særprægede administrationsgeografiske forhold bag de slesvigske folketællinger har gjort det naturligt også at forsøge en kartografisk fremstilling heraf, da den er bedre og overskueligere end mange ord viser, hvor en bestemt inddeling lå.

Dette er så meget rimeligere, som der til dato ikke eksisterer nogen virkelig kortlægning deraf, hvortil man kunne henvisse. De ældre kort fra tiden før 1864 gør ganske vist forsøg på også at vise Slesvigs administrative inddeling. Men selv en kort undersøgelse viser at disse forsøg var mislykkede og måtte blive det, fordi man simpelthen ikke havde gjort sig klart, at man ikke, som man forsøgte det, kan give inddelinger, der i så høj grad som de slesvigske bestod i stretiliggende, ved hjælp af simple geografiske grænser. Resultatet blev uheldige og indbyrdes modstridende kompromiser med de virkelige forhold, således som en sammenligning af flere af de gamle kort med hinanden viser det.

Et moderne forsøg er kort nr. 104 i "Deutscher Planingsatlas" III "Schleswig-Holstein" Bremen 1860. Det viser inddelingen 1848, strøbesiddelserne til amterne er antydnet, men når alt skal med på et kort, er der for få navne og detaljer til, at det er virkelig oplysende.

På nærværende kort er problemet søgt løst ved 1) at tegne kort for et ganske bestemt tidspunkt, hvortil er valgt det i perioden centrale år 1835 og ved 2) ikke at ville have alt med på ét kort, men tegne en hel kortserie, i princippet et kort for hver hovedinddeling, idet resultatet i modsat fald for de blandede områders vedkommende ^{vill} blive helt uigennemsigtigt, og 3) ved at benytte to forskellige signaturer for hver underinddeling, en fladesignatur for områder, der udelt hørte til den pågældende inddeling, og en punktsignatur, der anbringes på steder, hvor der fandtes strøtiliggende, idet der derved ganske vist ikke kan tages hensyn til, af hvilket totalt eller procentuelt omfang dette strøtiliggende var på det pågældende sted.

Foruden kortene over de som tællingsdistrikter fungerende jurisdiktioner findes der kort over den kirkelige inddeling. Sognekortet fungerer som grundkort for alle de andre.

Formålet med kortserien er ikke blot at tilbyde endnu et heuristisk hjælpemiddel, der kan lette benyttelsen af folketællingerne, men også at yde et bidrag til Danmarks historiske-administrationsgeografiske kortlægning, et hidtil i vor forskning forømt område.

3. Arkivregistraturen.

3 a. Registreringen af tællingslisterne.

Tællingslisterne fra de slesvigske folketællinger udgør som omtalt en arkivgruppe for sig, udtaget af sin proveniensmæssige sammenhæng i Rentekammeret og de statistiske institutioners arkiver og opstillet umiddelbart efter de kongerigske folketællinger. Tællingslisterne fra de kongerigske enklaver findes i disse som en del af Ribe amts folketællinger, og tilsvarende de holstenske enklaver som en del af de holstenske folketællinger.²⁹¹⁾

Arkivregistraturen viser da kun de egentlige slesvigske folketællingers opstilling i magasinet. Årgangene står i kronologisk orden, og i hver af disse er materialet anbragt i så nøje overensstemmelse med ordenen i Systematisk Registratur som muligt, idet der som nævnt gør sig visse af materialets karakter og erhvervelseshistorie betingede afvigelser derfra gældende. For hver arkivenhed er anført dens årgang, nummer i årgangen (bestillingsbetegnelse) samt indhold svarende til rygskilt eller pakketitel. Som anmærkning er desuden angivet, om det drejer sig om en original eller kopi (xeroxkopi), i sidste fald desuden, i hvilket arkiv originalen befinder sig. Der kan være tale om følgende arkiver: Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslev rådstuearkiv, Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp, Flensburg Stadtarchiv eller Rigsarkivet selv, idet der enten tidligere eller i forbindelse med denne registrering er gjort en indsats for, at især de ældre årgange er blevet erstattet med xeroxkopier. De som årgang 1769 opstillede primære tællingslister fra denne folketælling består udelukkende af kopier fra fremmede arkiver. For pakkernes vedkommende findes desuden en specifikation af de enkelte læg i pakken, således at en materialeskånende sær ekspedition deraf er mulig.

Arkivregistraturens redegørelse for materialet fortsættes i dette selv, idet der foruden skiltningen af bind og pakker er udarbejdet indholdsfortegnelser til hver enkelt af disse, der er indklæbet henholdsvis forrest i bindene og i pakkeskernes låg. Desuden er der naturligvis udskrifter og nummerering på omslagene til de enkelte læg i pakkerne, svarende til omtalte registrering og indholdsfortegnelser.

Et yderligere hjælpemiddel er tilskrivningen af stednavnene i tællingslisterne, der er foregået i forbindelse

med detailregistreringen af disse. Motivet derfor har været, at de originale stednavne ofte er skrevet i en for nutidige læsere vanskelig gotisk håndskrift og desuden i tyske former, der ikke uden videre kan genkendes af den, der leder efter navnet i den danske form, hvori også vi har dem i stednavneregistret. Tællingslisterne fra strøtiliggender har desuden ofte på en svært tilgængelig måde lokaliteter fra flere sogne stående mellem hinanden uden klare skel. Derfor er sognavne ikke blot blevet tilskrevet i moderne form, men også understregede til forskel for almindelige lokalitetsbetegnelser.

I de fra registreringsarbejdet stammende notater, især de systematiske notater fra revisionen af de enkelte Årgange, findes mange yderligere oplysninger om problemer vedrørende enkeltheder, der ikke altid har fundet plads i den færdige registrering.

3 b. Registreringen af tabellerne

I modsætning til tællingslisterne er tabellerne ikke opstillet for sig. En stor del af de slesvigske, der tidligere var stillet sammen med tællingslisterne, er tilmed nu ført tilbage til deres oprindelige proveniens, nemlig indtil 1845 i Rentekammerets afdeling for tabelvæsen og statistik og fra og med 1850 i Statistisk Bureaus arkiv. ²⁹²⁾ Registreringen heraf har en summarisk karakter og tjener blot som vejviser for dem, der ønsker at arbejde med dette statistiske stof, der udgør et mellemled mellem tællingslisterne og de trykte statistiske udgivelser af folketællingernes resultater. En særstilling indtager dog materialet fra den første folketælling fra 1769, hvor tabellerne som tidligere beskrevet udgør den egentlige foreskrevne folketælling. ²⁹³⁾

Tabellerne vedrørende de slesvigske folketællinger i egentlig forstand er indtil videre til og med 1845 samlet som en ny særlig gruppe i Rtk. gruppe 352 "Statistiske efterretninger" med undernummer 339-354.

Tabellerne vedrørende de kongerigske enklaver i Slesvig bliver derimod for samme periode liggende under Ribe amt i de kongerigske tællingers tabeller, spredt på diverse numre i første del af Rtk. gruppen 352.

Tabellerne fra de slesvigske folketællinger 1855 og 1860 anbringes i Statistisk Bureaus arkiv jævnsides med de der allerede værende tabeller fra kongeriget 1850 og 1855, fra 1860 synes disse derimod tabt.

4. Registre

(Heuristiske hjælpemidler)

4 a. Købstadsfortegnelsen. I hertugdømmet Slesvig fandtes i vor periode 13 byer med købstadsrettigheder, hvis tællingslister er blevet detailregistrerede, derimod er Ribe som en ren kongerigsk by helt udeladt. Købstædernes funktion som tællingsdistrikter under magistraterne er ovenfor omtalt,²⁹⁴⁾ og ligeledes er de principielle retningslinier for købstadsområdets afgrænsning belyst.²⁹⁵⁾ Forholdene var dog så uklare, at kun de konkrete tællingslister selv kan give sikre oplysninger om, hvilken udstrækning købstæderne havde som tællingsdistrikter. Udenfor stod opmindelig - og ofte også i hele folketællingsperioden - de såkaldte Slots-, ants- og frigrunde, om hvilke henvises til den særlige oversigt i Syst. Reg., afd. F.²⁹⁶⁾

Foruden afgrænsningen er den interne orden, efter hvilken købstadsfolketællingerne foregik, af betydning for forståelsen og benyttelsen af materialet. Hvis der i byen var flere sognekirker, er det især for benytterne af kirkebøgerne af vigtighed at vide, hvorledes de enkelte kirkesogne i byen afgrænsedes i forhold til hinanden, og ligeledes hvor vidt de strakte sig i form af købstadsgrund eller bymarker uden for den egentlige bygrænse. Derimod er købstadskirkerne egentlige landsogne som omtalt ikke relevante i denne forbindelse, da de civilretsligt hørte til landdistrikterne.²⁹⁷⁾ Hertil kommer byens egen civiladministrative inddeling i kvarterer, distrikter, roder el. lign., der har formet folketællingsmaterialet, fordi de lokale bestillingsmænd i disse inddelinger havde det praktiske arbejde med optagelsen af tællingslisterne.²⁹⁸⁾ I de enkelte kvarterer er fordelingen af gader og i disse de enkelte huses numre strukturelementer i tællingsmaterialet, men de ændrede sig naturligvis i mange byer i periodens løb.

For hver af de i købstadsfortegnelsen i alfabetisk orden anførte byer er der udarbejdet følgende hjælpemidler:

1) Kort oplysning om, fra hvilke årgange folketællingsmateriale findes.

2) Afgrænsning og sogneinddeling: et skema visende købstadens inddeling i kirkesogne og jurisdiktioner (tællingsdistrikter) eventuelt med lokalitetsfortegnelse, hvorfra

henvises til, i hvilke tællingsdistrikter disses beboere er talt i de enkelte årgange.

3) Inddeling: tekstmæssig redegørelse for byens interne administrative inddeling iøvrigt, som den udviklede sig i folketællingsperioden med henblik på tællingerne og eventuel problematik i denne forbindelse.

4) Oversigt over inddeling og husnummerering. Skema over den faktiske inddeling af byen i kvarterer, gader og husnumre. I enkelte tilfælde (Flensborg) er skemaet udarbejdet således, at det viser de enkelte huses skiftende nummereringer gennem de enkelte årgange af fkt., men i de fleste tilfælde er kun udvalgt et enkelt år som eksempel, helst fra en af de centrale årgange. For de øvriges vedkommende henvises til indholdsfortegnelserne i de enkelte bind købstadstællinger. Hensigten med at medtage i hvert fald et eksempel i registraturen er ikke blot at lette identifikationen af det enkelte hus, men også med fkt. som kilde at byde byhistorikere, topografer og befolkningshistorikere et nyttigt hjælpemiddel.

For flækkernes vedkommende henvises til sognefortegnelsen og den særlige fortegnelse i Syst. Reg. med kommentar i indledningen²⁹⁹).

4 b. Sognefortegnelsen. Som omtalt i ovenstående afsnit om den kirkelige inddeling³⁰⁰) er kirkesognet den anden determinand i den nægle, nærværende registratur udgør. Dette skyldes ikke blot, at det er enheden for den anden store personal- og befolkningshistoriske hovedkilde, kirkebøgerne, men også at kirkesognet er en langt stabilere og geografisk klarere afgrænset administrativ enhed end jurisdiktionen. Skent disse i Hertugdømmerne udgjorde tællingsdistrikterne, skulle dog allerede på de ældste tællingslister det kirkesogn, hvortil de anførte personer hørte, altid også angives.

Sognefortegnelsen omfatter samtlige i det geografiske Slesvig forekommende 292 kirkesogne i alfabetisk orden. For købstadssognenes vedkommende findes kun en henvisning til købstadsfortegnelsen, hvor videre oplysninger må søges. Dog er til købstadkirker hørende egentlige landsogne behandlet som andre sogne i landdistrikterne, dvs. der gives en detaljeret registrering af de sognet angående tællingslister.

For hvert enkelt sogn er registreringen opbygget således

1) Efter sognets navn anføres, til hvilket stift (bispedømme), det hørte.

2) Derefter kan følge en kommentar, hvori anføres eventuelle særlige bemærkninger om sognet, især om dets nøjere afgrænsning.

3) Oversigt over den eller de tællingsdistrikter (jurisdiktioner), under hvilket sognets beboere eller en del af disse hørte. For hver enkelt af disse angives det, fra hvilke årgange tællingslister foreligger. Hvert tællingsdistrikt (jurisdiktion) er betegnet med et stort bogstav. Hvis én jurisdiktion i periodens løb afløses af en anden, angives de begge og med hver sit bogstav, idet der henvises fra den ene til den anden, så det ses, i hvilke årgange, beboerne hørte til henholdsvis den ene eller den anden. Hvis en folketælling ikke foregik i den jurisdiktion, hvortil beboerne hørte, men de taltes under en anden jurisdiktion, er der ikke anvendt et stort, men et lille bogstav til betegnelse af sådanne "talt under"-tællingsdistrikter. Registreringen giver derfor i praksis også anvisning om, i hvilke retsbejtentarkiver, der kan findes oplysninger om de pågældende personer. For Nordslesvigs vedkommende udgør den i så henseende et supplement til den af J. Hvidtfeldt udarbejdede fortegnelse over valgkredse i sognene i Va VI "Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele" side 200-216.

4) Hvis der i sognet var mere end et tællingsdistrikt, vil der under fortegnelsen over disse findes en alfabetisk liste over sognets enkelte lokaliteter. Ud for hver af disse angives med store eller små bogstaver i hvilken eller hvilke af sognets tællingsdistrikter, dens beboere er blevet talt. Hvis der er flere end et bogstav, betyder det altså, at den pågældende lokalitet var delt mellem flere forskellige jurisdiktioner, og at man, for at være sikker på at have set hele folketællingsmaterialet, må efterse det fra alle de tællingsdistrikter, hvortil der er henvist.

I sognefortegnelsen gives ingen forklaringer på de registrerede jurisdiktionsforhold eller ejendommeligheder ved tællingsforløbet. Sådanne må søges i de administrationsgeografiske kapitler foran, samt i Syst. Reg. med tilhørende noter. Undertiden fremgår yderligere supplerende oplysninger af bindenes og pakkernes indholdsfortegnelser.

4 c. Stednavneregistret. Dette har den dobbelte opgave dels at tjene som almindeligt navneindex over alle i registraturen forekommende geografiske stednavne med henvisning til sidetal, dels for mindre lokaliteters vedkommende at oplyse, til hvilken større enhed de hørte. Dette gælder også i en række tilfælde, hvor navnet ellers ikke findes i registraturen, nemlig for lokaliteter, der findes i tællingslisterne fra sådanne sogne, som ikke er delt i flere jurisdiktioner, og som derfor heller ikke har nogen lokalitetsliste i sognefortegnelsen som beskrevet ovenfor. Derimod gælder det ikke for kirkesognene selv, hvor sognefortegnelsen giver de fornødne oplysninger.

Princippet har været at udskrive alle de i tællingslisterne forekommende lokaliteter dog med undtagelse af navne på enkelte gårde og huse uden særlig betydning, disse er altså kun taget med, hvis der er tale om større gårde eller huse helt udenfor navngivne landsbyer, om kroer, møller o. l. Det her anvendte skøn er naturligvis beheftet med usikkerhed, men man har snarere medtaget for mange navne end for få. For købstædernes vedkommende er også medtaget navne på særlige bydele, forstæder eller fremtrædende lokaliteter samt alle gader, idet der herfra alene henvises til købstadens navn. Andre geografiske navne er i hvert fald medtaget med henvisning til deres forekomst i registraturen.

Betydelige vanskeligheder har spørgsmålet om navnenes stavemåde ikke blot i stednavneregistret men i hele registraturen givet anledning til. Før 1848 var hertugdømmernes administrationsprog som helhed tysk, hvilket også gjaldt folketællingerne³⁰¹). De heri forekommende navne stavedes derfor gennemgående i tyske former, også hvor det drejede sig om gamle danske navne. Hertil kommer, at ortografien på dette område var meget usikker, således at det samme stednavn i tællingslisterne kan forekomme i en række afvigende danske og tyske varianter. Den danske administrationsreform i mellemkrigsårene betød ganske vist, at folketællingerne så langt sydpå som til og med Tønder og Flensborg amter nu førtes på dansksprogede skemaer, men de afvigende lokale embedstraditioner kunne ikke med kort frist overvindes ad den vej. J. P. Traps "Slesvig" repræsenterer tydeligt den danske kulturpolitik i disse år, hvilket viser

sig ved, at han ikke blot anvendte konsekvent dansk stavemåde af alle gamle danske navne, men også på mindre heldig måde bestræbte sig for at stave oprindelig tyske og frisiske navne i hjemmelavede danske former, der næppe nogensinde før havde eksisteret. Ud fra en moderne tankegang kan der næppe være nogen rimelighed i på dette punkt at følge Trap. Den rigtige løsning måtte være, at man anvender danske navne, hvor de endnu på folketællingernes tid havde ægte hævd og anvendelse, og tyske og frisiske, hvor disse sprog var blevet eneherkende folkemål. Da imidlertid sproggrænsen netop i løbet af dette århundrede vandrede nordpå, og man ikke kunne operere med en variabel sproggrænse i praksis syntes det rimeligt at definere grænsen til at være, hvor sproggrænsen lå i periodens begyndelse, altså i slutningen af det 18. århundrede. Det nævnte princip er blevet drøftet med en repræsentant for Københavns Universitets Institut for Navneforskning, og den relevante litteratur deret³⁰²). Derefter fastsattes det, at der i nærværende registratur regnes med følgende grænse mellem på den ene side danske, på den anden side tysk-frisiske sprogområder: fra øst mod vest følger den Slien, går derfra ad linien Slesvig-Husum, hvorfra den går mod nord omkring Leck og Breklum sognet til syd for Tønder, hvorefter den nuværende rigsgrænse til Vesterhavet følges. På denne måde er der blevet et sprogligt skel mellem 87 tysk-frisisk sprogede sogne i det sydlige og sydvestlige Slesvig og de resterende 205 danske sogne.

I de dansksprogede sogne er for det nuværende Nordslesvigs vedkommende fulgt de navneformer, der findes i de nyeste udgaver af Trap. I de dansksprogede sogne i det nuværende Sydslesvig er fulgt formerne i Traps "Slesvig," dog således, at de er blevet ortografisk moderniserede efter bedste skøn, f. eks. "-kær" i stedet for "-kjær" o. l. Der findes nemlig endnu ikke en autoriseret oversigt af nyere dato over alle de danske stednavne i dette område.

For de tyske og frisiske områders vedkommende er nutidig tysk officiel stavemåde anvendt, især efter Laurs "Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein"³⁰³), men også det moderne "Deutsche Generalkarte" er taget med på råd³⁰⁴).

Resultatet har været, at alle lokale navne anvendes efter

de nævnte sproglige og geografiske kriterier ikke blot i registraturen og indholdsfortegnelserne, men også ~~er~~ indført i tilskrifterne i selve tællingsmaterialet, således at orientering heri efter registraturen ikke skulle støde på ortografiske vanskeligheder.

Det må dog understreges, at det sagte kun gælder de egentlige lokalnavne. Alle navne på større, velkendte geografiske lokaliteter er - også i det her definerede tysk-frisiske sprogområde - skrevet på dansk, f. eks. navne på købstæder, amter, større øer o. l. altså overalt, hvor sådanne danske navneformer har ægte hævde. Dette må være naturligt i et registreringsarbejde, der ganske vist omhandler et sprogligt blandet område og søger at tage skyldigt hensyn hertil, men som i sig selv er et dansk arbejde.

Rigsarkivet
25 oktober 1973
Jørgen Nybo Rasmussen

N O T E R

- 1) Indtil 1848 Rentekammerets arkiv, Tabelvæsen og statistik, VA XII, nr. 35 s. 213-19. Efter 1848 Finansministeriet, Statistisk Bureaus arkiv.
- 2) Oversigt over de enkelte kgr. og slesv. fkts. datering i indledningen.
- 3) De sønderjyske fyrstearkiver VA X, s. 171.
- 4) J.P.Trap: "Slesvig" 1864, s. 602. Se også ndf. 2a, s. 87.
- 5)
- 6) RA 2.afd. Afleveringsdesignationer. Danmarks Statistik, Folketællinger, læg 1.
- 7) Se ndf. 2a, s. 8-9.
- 8) Rigsarkivar J.Hvidtfeldts notat, Gottorp 26.maj 1972, oplyser, at der i LA Schleswig-Holsteins Abgabeverzeichnis 1876 (Rep. 6612) henvises til designation XXIII nr. 5 "Protocolen und Acten der Rentekammer die Herzogthümer betreffend" af 5.dec. 1875, hvori slesv. fkt. 1803 har nr. 34-45. I Staatsarchiv Kiel betegnedes de Abt. 66, nr. 234-309, hvilke numre ligesom de nuværende kan findes på listerne.
- 9) Se ndf. 2a, s. 98.
- 10) Denne redegørelse for de vigtigste tab erstatter de efter de nye fund og kopieringer forældede mangelslister i E.Marquard: "Folketællingerne og deres benyttelse" Fortid og Nutid, bd. 3 1921 s. 144-46, hvorefter Fabricius og Hatt: "Håndbog i slægtsforskning" 3.udg. 1963, s. 153-54
- 11) Se ndf. 2a, s. 95-96.
- 12) Se ndf. 2a, s. 39-40 samt oversigten i indledningen s. 1 f.
- 13) Se note 10 ovf.

- 14) Se videre henvisningerne under note 15. Universitetets Statistiske Institut har med opmærksomhed fulgt registreringen.
- 15) Udkom 1974 i "Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins" bd. 66. Citeres ndf. "Momsen", s...
Hvis der henvises specielt til hans ms. fra 1966 citeres "Momsen" ms. 1969, s.....
- 16) Momsen, s. 20-22
- 17) Kommercekollegiet Danske relationsprotokoller, jfr. RA reg. nr. 215.
- 18) Momsen, s. 22-25. Fabritius og Hatt: "Håndbog i slægtsforskning", 1963, s. 151.
- 19) RA Rentekammeret, landvæsenskommissionerne m.m. VA XII 432,2. J.A.Fridericia: "Aktstykker til Oplysning af Stavnsbåndets Historie". Kbhv. 1888, s. 212.
- 20) RA Rtk. Jyske stifters Renteskriverkontors kopibog 1768-70, fol. 226. VA XII, 2247,7.
- 21) RA Rtk. Rel. og res. prot. 1769, nr. 69. VA XII, 2211, 132.
- 22) Bro Jørgensen, J.O.: "Schack-Rathlou, J.O." i Dansk Biografisk Leksikon, 1941, bd. XXI, s. 22-28.
- 23) RA, J.O.Schack-Rathlous arkiv. Privatarkiv nr. 6266, pk. 5.
- 24) Om tællingsorganisationen se nærmere ndf. s. 13 ff. Desuden Michael Hertz: "De slesvigske og holstenske folketællinger 1803-60". Arkiv III, 1969, s. 50-51.
- 25) Jfr. note 23. Momsen, s. 38-52.
- 26) A.F.Büsching: "Wöchentliche Nachrichten", I, Berlin 1773, s. 353-354 og samme i "Magazin für die neue Historie und Geographie", VIII, Halle 1774, s. 221-40.
- 27) Hennings, Eggers und Dau: "Materialien zur Statistik der dänischen Staaten", I-III, Flensburg-Leipzig 1784-91, flere artikler.

- 28) Oeder, C.G.: "Aufsätze betreffend die im Jahre 1769 in den Königlichen Dänischen Staaten in Europa vorgenommene Volkszählung" i V.A.Heinze: "Sammlungen zur Geschichte und Staatswissenschaft", I, Göttingen 1789, s. 1-138.
- 29) RA, Rtk. arkiv. Forestillings- og res. prot. 1787, nr. 53,13/21.marts. VA XII, 2411,23. Momsen. s. 105-08.
- 30) Fogtmanns reskripter VI, 4, s. 95.
- 31) RA. Aflevering fra Danmarks Statistik marts 1973. Skal indlemmes i Rtk. "Tabelvæsen og Statistik" VA XII, gruppe 35, men endnu ikke afgjort hvorledes.
- 32) Schlegel, J.F.W.: "Statistisk Beskrivelse af de fornemste europæiske Stater" II, Kbhv. 1796, s. 1-33.
- 33) RA VA XII, s. 213. Momsen, s. 13-14 og 108-11.
- 34) RA, Rtk. forestill. og res. prot. 1800 nr. 347, VA XII, 2411,50.
- 35) "Collegialtidende for Danmark og Norge", 1800, s. 754-58. Momsen, s. 111-15.
- 36) RA, Ty.Rtk. Vorstellungen 1802, II, nr. 271.
- 37) Kanzleipatent af 7.jan. 1803, trykt på dansk i "Collegialtidende" 1803, s. 33-36. Momsen, s. 115-21.
- 38) Momsen, s. 121-22. Hertz, M.: "De slesv. og holst. Fkt." Arkiv III, s. 51.
- 39) Momsen, s. 122.
- 40) Momsen, s. 14-16 og 136-37. Holck, A.: "Dansk Statistiks Historie", Kbhv. 1901, s. 61-91.
- 40a) RA, Rtk. Tabelværkskommissionens kopibog, VA XII 351,2 s. 1-20 om fkt. 1834. Se også note 49 ndf.
- 41) Rtk. ty. afd. "Vorstellungen" 1834, nr. 122 dat. 20/24 maj. Momsen, s. 137 og 163. Anm. 502. Se også note 50 ndf.

- 42) RA, Danske Kancellis arkiv, 2.dept., kgl.res. 1835 1.halvår, nr. 108, 6/9 juni. Momsen, s. 138.
- 43) RA, Rtk. Tabelværkskomm.s kopibog, s. 216 i brev til Rente-kammeret af 27.nov. 1838, VA XII 351,2.
- 44) RA, Rtk. Dansk rel. og res. prot. 1839, C, nr. 315 dat. 27. juli. VA XII, 2411,151. Momsen, s. 139.
- 45) RA, Tyske Kancelli.
- 46) RA, Indenrigsministeriet KK, rel. og res. prot. 1849, B, nr. 276 dat. 30.nov./1.dec. Momsen, s. 16-17 og 139-40.
- 47)
- 48) Om tællingerne i den preussiske tid Worsøe, Hans H.: "Folke-tællinger i Nordslesvig 1864-1919". Sønderjyske Årbøger 1967, s. 393-402.
- 48a) Momsen, s. 143 anfører proveniens og datoer for de administra-tive skrivelser, hvorved de enkelte tællinger reguleredes i praksis. Deres arkivalske findesteder fremgår af hans anm. 502.
- 49) Kancellireskript til biskopperne, amtmændene m.m. 1.jan 1834, Collegialtid. 1834, s. 24-29 og 34-44. Se også note 40 a ovf.
- 50) Rtk. skriv. 13/12 1834 og S-H-L Regerings cirkulære 2/1 1835. Se også note 41 ovf.
- 51) Kancellireskript til biskopper, amtmænd m.m. 19.nov. 1839. Collegialtid. 1839, s. 899-901.
- 52) Tabelværkskomm.s skriv. 30.nov. 1839. S-H-L Regerings cirku-lære 16, 17 og 20.dec. 1839.
- 53) Kancellireskript til biskopper, amtmænd m.m. 28.nov. 1844. Collegialtid. 1844, s. 1013-15.
- 54) Tabelværkskomm.s skriv. 7.dec. 1844 og S-H-L Regerings cirku-lære 19.dec. 1844.

- 55) Indenrigsmin. res. nr. 276 1.dec. 1849. Kultusmin. cirkulære 29.dec. 1849. Departementstidende 1850 s. 65-67.
- 56) Statistisk Bureaus skriv. til biskopperne 19.dec.1854 s. 183-184.
- 57) Statistisk Bureaus skriv. 2.dec. 1854 og Slesv. Min. cirkulære 15.dec. 54.
- 58) Kirke- og Underv.min. skriv. til biskopperne 20.dec. 1859. Departementstidenden 1859 s. 906.
- 59) Statistisk Bureaus skriv. 25.nov.1859. Slesv.Min. cirkulære 6.dec.59.
- 60) C.G.Oeder: "Aufsätze betreffend die..1769..vorgenommene Volkszählung" 1789 s. 129.
- 61) Momsen, s. 33-34, 110-11 og 116 samt Momsen ms. 1969, s. 148-51, der er noget udførligere end bogen.
- 62) Falbe-Hansen og Scharling: "Danmarks Statistik" I, 1885, skriver s. 414 fejlagtigt, at denne ændring først skete 1879.
- 63) F. eks. Marquard: "Folketællingerne" 1921, s. 137-38. VA XII Rentekammeret, s. 215
- 64) Jfr. note 20 og Momsen, s. 32-34.
- 65) Momsen, s. 100-102. De bevarede tabeller findes nu i RA, Rtk. 352(.34) 339-40.
- 66) Se ndf. 3b, s. 99.
- 67) Se videre indholdsfortegnelserne til de enkelte bind under fkt. 1769.
- 68) Tællingsinstrukserne indgår ofte i de i forrige kapitel s. 15 omtalte cirkulærer til lokaløvrighederne. Jfr. note 48a.
- 69) Momsen, s. 119, 144-54.

- 70) Falbe-Hansen og Scharling: "Danmarks Statistik" I, 1885 s. 410-14. Marquard: "Folketællingerne", s. 139-41.
- 71) Momsen, s. 149.
- 72) Momsen, s. 142-43.
- 73) Momsen, s. 154-55.
- 74) J. Broberg Nielsen: "Notat om, hvilke personer det lokalt har påhvilet at indsamle oplysningerne ved fkt. i Slesvig", 4.dec. 1972. Arbejdsmateriale vedr. registreringen af de slesv. fkt. i RA.
- 75) Landsbyer med 5-6 forskellige jurisdiktioner er ikke sjældne, således Nybøl i Sundeved og Fruelund i Angel. Dollerup i Grumtoft sogn havde syv jurisdiktioner. Rekorden med otte synes dog at tilfalde Snogbæk i Sottrup sogn, Sundeved, hvis beboere endnu 1803 var fordelt mellem to amter med flere herreder, fire godser i to forskellige godsdistrikter samt Flensborg Hospital.
- 76) Inddelingskategorierne som basis for LA for Sdj.s arkivordninger, jfr. VA VI: Om Nordslesvigs lokalforvaltning.
- 77) Momsen, s 27 og ms. s. 45-46. Denne instruks har ikke kunnet findes i RA.
- 78) Momsen, s. 118. Jfr. Collegialtid. 1803, s. 33-36.
- 78a) Princippet var klart, men hvor der fandtes blandede jurisdiktionsforhold, således at den egentlige kriminaljurisdiktion hørte under een myndighed, mens den frivillige (skifte-)jurisdiktion var en anden myndigheds sag, resulterede det dog i forvirring, cfr. f.eks. Løgumkloster amt (se s. 57 ndf.).
- 79) Momsen, s. 145-47 og 169-70.
- 80) Et udtryk for datidens egen kritik er F.Geertz: "Erläuterungen zu den von der Kgl. Rentekammer herausgegebenen Tabellen über die Volkszählung vom 1. Febr. 1835 in den Hzt. Schl. und Holst." Kiel 1840, hvor grove fejl i beregningen af byernes indbyggertal påvises som følge af de uklare kriterier for deres tællingsområder. Cfr. Momsen, s. 170.

- 81) Se kapitel 4, s. 40-41 ndf.
- 82) At reformen havde mærkbare virkninger ses af, at Statistisk Bureau opgav sammenligning mellem fkt. 1845 og 1855 på grund af de så forandrede jurisdiktionsforhold. Stat.Bur. Kopibog, 1855, 21.nov. nr. 423.
- 83) J.Broberg Nielsen: "Notat om tallingsdistrikterne i hertugdømmet Slesvig efter administrations-/jurisdiktionsreformerne 1850-53". RA maj 1973.
- 84) Systematisk Registratur s. 1 og 50-76, jfr. ndf. 2a, s. 58-66.
- 85) Mere herom i afsnittet om enklaverne, se ndf. 2a, s. 75-88.
- 86) Collegialtid. 1839, s. 899 note 2.
- 87) J.Broberg Nielsen: notater herom af 26.juli og 3.aug. 1972 RA. Jfr. ndf. 2a, s. 101-02.
- 88) RA, Rtk. Tabelværkskomm.s kopibog s. 282. VA XII 351,2.
- 89) Statistisches Tabellenwerk I og II samt RA, Rtk. Tabeller over folketællinger i Hertugdømmerne VA XII 352.78.
- 90) "Über die wirklichen der einzelnen Zählungen zugrunde liegende Gebietsverhältnisse können nur die Zähllisten, mit Einschränkungen noch die Tabellen, unterrichten". Mønsen, s. 170.
- 91) "Landsarkivet i Sdj." VA VI de ofte nævnte indledninger om inddelingerne.
- 92) Sådanne mandtaller findes i RA, Tyske Rentekammer, f.eks. 1743-44 G. 92-106, 1789 G. 119-30 og 1810 G. 137-65. Sidstnævnte er iøvrigt et udmærket supplement til fkt. og udfylder det længste interval imellem disse kronologisk fjerneste årgange.
- 93) Se ndf. 2d, Kortene, med indledning 2a, s. 114-15.
- 94) Mønsen, s. 33-35 og 37. Jfr. også note 20. Pilene viser de de 1769 af Rentekammeret udsendte tabelskemaers almindelige vej. Som omtalt udarbejdedes som grundlag for deres udfyldning visse lokale tallingslister.

- 95) Mønsen, s. 25 og 32-33.
- 96) Mønsen, s. 105-07. Se også ovf. noter 29 og 30. Fra og med fkt. 1737 viser pilene tællingslisternes vej. For Københavns vedkommende er redegørelsen ikke dækkende.
- 97) Mønsen, s. 111-115. Se også noter 34 og 35 ovf.
- 98) Mønsen, s. 117-21. Se også noter 36 og 37 ovf.
- 99) Mønsen, s. 137. Jfr. noter 40 og 47 ovf., især Collegialtid. 1834, s. 24-29 og 34-44.
- 100) Mønsen, s. 139-47. Jfr. noter 39 og 48. Organisationen af fkt. i Htd. 1835-60 er isøvrigt undersøgt nøjere efter primærmaterialet, da Mønsens redegørelse er langt ufuldstændigere for disse yngre end for de ældre årganges vedkommende.
- 101) Jfr. noter 51 og 53. RA, Rtk. Tabelværkskomm.s kopibog (VA XII 351,2) indeholder s. 248-60 regler om skemaerne til fkt. 1840, og s. 337-39 regler om, at fkt. 1845 skulle foregå på samme måde.
- 102) Jfr. note 52 og 54. RA, Rtk. Tabelværkskomm.s kopibog VA XII 351,2 s. 261-69 regler for fkt. 1840, der iflg. s. 344-46 også skulle benyttes 1845.
- 103) Jfr. note 55, 56 og 58. RA, Stat.Bur. arkiv. Journaler og kopibøger for folketællingsårene, også en del følgeskrivelser bevaret.
- 104) Jfr. note 57 og 59. Om de principielle følger af administrationsreformen i Hertugdømmerne 1850-53 se ovf. 2a, s. 40-41 og Broberg Nielsens notat s. 33 (note 82).
- 105) Se ovf. 2a, s. 12 ff.
- 105a) Jfr. Arkivregistraturen 3b, Tabellerne s.
- 106) Se ndf. 3b, Tabellerne s. 99. og 2a side 99 ndf.
- 107) Se ovf. 2a, s. 27.
- 108) Se ovf. 2a, s. 22-23.

- 109) Collegialtid. 1803, s. 34. Mønsen, s. 119.
- 110) Om De kongerigske Enklaver se ndf. 2a, s. 75 ff.
- 111) Se ovf. 2a, s. 20.
- 112) Se ovf. 2a, s. 20 og ndf. s. 40-41.
- 113) Oversigt over hele Slesvigs historiske topografi se Johs. v. Schröder: "Hertugdømmet Slesvigs Topografi", 2.udg. Oldenburg/Holsten 1854, s. III-XIII.
- 114) Joh.Fr.Hansen: "Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig". Flensburg 1770.
- 115) Erich Pontoppidan: "Den danske Atlas". Tom. VII, Kbhv. 1781.
- 116) Johannes v. Schröder: "Topographie des Herzogthums Schleswig" I-II, 1.udg. Schleswig 1837, og 2.udg. Oldenburg/Holsten 1854, dansk oversættelse: "Hertugdømmet Slesvigs Topographi" samme sted og tid.
- 117) J.P.Trap: "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig", Kbhv. 1864. Nyoptryk ved Kildeskriftselskabet 1975.
- 118) Jfr. 1f, s. og 2b, s. 1-106
- 119) J.Broberg Nielsens ovennævnte undersøgelse se ^{note 83} ~~xxx82~~ samt s. 20 ovf.
- 120) "Chronologisk Samling af Love etc. for Hertugdømmet Slesvig" især 27/10 1852 nr. 114 og 3/6 1853 nr. 75.
- 121) ~~Se XXXIX og XL og XLIII og XLIV.~~ Se ndf. 2a, s. 96.
- 122) Se ovf. 2a, s. 39-40 samt oversigten 1f, s. 95-96.
- 123) Se ovf. 2a, s. 34.
- 124) Se ovf. 2a, s. 16.
- 125) Se ovf. 2a, s. 25-32.

- 126) Se ovf. 2a, s. 20-21 om heraf følgende vanskeligheder.
- 127) Se ndf. 2a, s. 73.
- 128) Se ndf. 2a, s. 89-93 om den kirkelige inddeling.
- 129) Tællingsinstruksær 1803 og 1835 se 2a, noterne 20, 94 og 95.
- 130) Se Syst. Reg. 2b, ^{s. 1 med note 2 og} s. 21 med note 34.
- 131) Se ovf. 2a, s. 33.
- 132) Om Købstadsfortegnelsen 4a se ndf. 2a, s. 100-101.
- 133) Se Købstadsfortegnelsen 4a, Frederiksstad s.
- 134) Se Købstadsfortegnelsen 4a, Haderslev s.
- 135) Se ^{ndf.} ovf. 2a, s. 80-81.
- 136) Joh.v.Schröder: "Topographie des Herzogthums Schleswig", 2. udg. 1854, s. VIII.
- 137) Joh.v.Schröder: "Topographie des Herzogthums Schleswig", 2. udg. 1854, s. VI-XI.
- 138) Se ovf. 2a, s. 40-41 og J.Hvidtfeldt i Trap: "Danmark", 5. udg. bd. X, s. 35-46.
- 139) Se ovf. 2a, s. 35-40.
- 140) Trap: "Slesvig", almindelig del, s. 67.
- 141) Se ovf. 2a, s.
- 142) Se ndf. 2a, s. 70-71.
- 143) Se ndf. 2a, s. 73.
- 144) Se ndf. 2a, s. 71.
- 145) Se ndf. 2a, s. 73-74.
- 146) Trap: "Slesvig", s. 206-07 og 249.
- 147) Trap: "Slesvig", s. 461-62.

- 148) Se Syst. Reg. 2b, s. 80-81 med skema over disse jurisdiktioners fordeling.
- 149) Trap: "Slesvig", s. 511.
- 150) Trap: "Slesvig" s. 8-10. VA VI s. 3-4. Trap: "Danmark", 5. udg. bd. X, s. 91-92.
- 151) Jfr. skema over Lindeved gods' fordeling i Syst. Reg.^{2b} s. 60-62.
- 152) VA VI, s. 31-33.
- 153) Se kommentarerne til de enkelte sogne i Sognefortegnelsen, 4b.
- 154) Trap: "Danmark", 5. udg. bd. X, s. 160-164.
- 155) Trap: "Slesvig", s. 224.
- 156) Trap: "Slesvig", s. 601-02.
- 157) Se ndf. 2a, s. 87-88.
- 158) Trap: "Slesvig", s. 100. VA VI. s. 8 og 85-86. Trap, 5. udg. bd. X, s. 450-57.
- 159) Se ndf. 2a, s. 50-51.
- 160) Trap: "Slesvig", s. 382-83, 403-04 og 411-12. VA VI, s. 16-18. Trap, 5. udg. bd. X, s. 1061-67.
- 161) Trap: "Slesvig", s. 368, 382-83 og 389-90. VA VI, s. 16-18 og 66-72. Trap, 5. udg. bd. X, s. 1061-67.
- 162) Trap: "Slesvig", s. 130-31. VA VI, s. 24-25. Trap, 5. udg. bd. X, s. 450-57.
- 163) Trap: "Slesvig", s. 149-50.
- 164) Kogsbøl kommune taltes temmelig regelmæssigt på en særlig liste i forbindelse med Højer herred, mens Solvig kommune i de fleste tilfælde taltes under herrederne. Se ndf. 2b. s. 31-33 med note 46 og 50-52.
- 165) Se ndf. 2a, s. 75 ff.
- 166) Trap: "Slesvig", s. 328. VA VI, s. 8. Trap, 5. udg. bd. X, s. 799-301.

- 167) Trap: "Slesvig", almindelig del, s. 67.
- 168) Trap: "Slesvig", s. 267-70.
- 169) Trap: "Slesvig", s. 667-71.
- 170) Joh. Lass: "Anderweitige, jedoch vermehrte... Nachricht.. von Helgoland", Flensborg 1753. Hansen: "Staatsbeschreibung"¹⁷⁷⁰ 439-47. 1770.
- 171) Trap: "Slesvig", s. 251-52.
- 172) Trap: "Slesvig", s. 256-57.
- 173) Se enkeltsteder i Syst. Reg.,^{2b/} s. 48.
- 174) Trap: "Slesvig", s. 601-02.
- 175) Se også "De holstenske enklaver",^{2a/} s. 87-88.
- 176) Trap: "Slesvig", s. 633-35. J.Rvidtfeldt: "Kampen om ophøvelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805", Viborg 1963, s. 13-14.
- 177) J.F.Hansen: "Staatsbeschreibung" 1770, s. 513-29. Her forekommer delingen i godsdistrikter endnu ikke.
- 178) Kronologisk samling af Forordninger for Hertugdømmerne 1852 nr. 38 og 114. Samme 1853 nr.5.
- 179) Se ovf. 2a, s. 40-41, og J.Broberg Nielsens notat om Administrationsreformen. Trap: "Slesvig", s. 462.
- 180) Kronologisk Samling af Forordninger for Hertugdømmerne 1853 nr. 75.
- 181) Se ovf. 2a, s. 20 og 40-41.
- 182) Trap: "Slesvig", s. 629-31.
- 183) Johs.v.Schröder: "Hertugdømmet Slesvigs Topographi", 2. udg. s. 493.
- 184) Se ovf. 2a, s. 61.
- 185) Trap: "Slesvig", s. 631-32. Hof- og Statskalenderne for hele perioden er ligeledes vigtige kilder til godsdistrikternes omfang.

- 2b/
- 186) Trap: "Slesvig", s. 467. Syst. Reg., s. 60-62.
- 187) Se ovf. 2a, s. 56 og 57.
- 188) Trap: "Slesvig", s. 374. Se også ovf. 2a, s. 54.
- 189) Se herom ovf. 2a, s. 48.
- 190) Trap: "Slesvig", s. 633 og 656-64.
- 191) Trap: "Slesvig", s. 632 og 643-56.
- 192) Trap: "Slesvig", s. 382-83 og 398. VA VI, s. 72-73.
VA X "De sdjr. fyrstearkiver" s. 164-65. Trap: "Danmark",
5. udg. bd. X, s. 1065-66.
- 193) VA VI, s. 72-73.
- 194) Trap: "Slesvig", s. 364 og VA VI, s. 65-66.
- 195) Th. Thomsen: "Über den Ursprung und den bisherigen Fortgang
des Flecken Gravenstein". Flensburg 1829.
- 196) Se Syst. Reg. 2b, s. 74-75.
- 197) Schröder: "Topographie des Herzogthums Schleswig", 2. udg.,
s. VI-VIII om de gamle gejstlige distrikter, især Schwab-
stedt og Domkapitalsamtet.
- 198) Legunkloster amt se ovf. s. 50.
- 199) Se ovf. 2a, s. 59. Trap: "Slesvig", s. 559-60.
- 200) J. Broberg Nielsen: "Tallingsdistrikterne i Slesvig efter
administrationsreformen". Notat maj 1973.
- 201) Trap: "Slesvig", s. 511 og 564. Syst. Reg.,^{2b/} s. 9.
- 202) Trap: "Slesvig", s. 430 og 461. Syst. Reg.,^{2b/} s. 80.
- 203) N. Falck: "Handbuch des Schleswig-holsteinischen Privat-
rechts", Altona 1825, s. 55.
- 204) Trap: "Slesvig", s. 462. Syst. Reg.,^{2b/} s. 80-81.
- 205) Trap: "Slesvig", s. 368 og 384. Syst. Reg.,^{2b/} s. 29.

- 206) Syst. Reg. 2b, s. 82-88
- 207) "Ein Mittelding zwischen einem Dorff^o und einer Stadt, ein Dorf mit städtischen Gewerben, ein Städtchen" Joh. Christoph Adelung: "Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart" II, Leipzig 1796 s. 143.
- 208) Schröder: "Hertugdømmet Slesvigs Topografi", 2. udg. 1854, s. XXIV.
- 209) Om f. eks. Højer birk se Trap: "Slesvig", s. 147.
- 210) Se ovf. 2a, s. 16-17.
- 211) Momsen, s. 170.
- 212) Hovedsagelig efter Trap og Schröder samt tællingslisterne.
- 213) Trap: "Slesvig", Almindelig del, s. 85.
- 214) N. Falck: "Handbuch des Schleswig-holsteinischen Privatrechts" I, Altona 1825, s. 27, note 27.
- 215) M. Hertz "Arkiv" 3 bd, side 55.
- 216) Schröder: "Hertugdømmet Slesvigs Topografi", 2. udg. 1854, s. XIII.
- 217) Tabelkommissionens arkiv. Journal 1833-48, VA XII 351,4 nr. 1766, 1894, 1899 og 1967.
- 218) Syst. Reg. 2b, s. 85-86 og Købstadfortegnelsen 4a, indledning til de enkelte byer.
- 219) "Erneuertes Verzeichniss derjenigen Immobilien, Häuser und Ländreyen im Htz. Schleswig, welche... das Ius Superioris Instantie behauptet haben", Schleswig 1785.
- 220) J. F. Hansen: "Staatsbeschreibung", s. 543-45.
- 221) Momsen, s. 26.
- 222) Momsen s. 118 og 146
- 223) Syst. Reg. 2b, s. 86-87.

- 224) Se videre herom under ^{4a}Frederiksstad, Købstadsfortegnelsen.
Frederiksstad.
- 225) Syst. Reg., ^{2b}s. 87-88.
- 226) J.Hvidtfeldt: "De sønderjyske landsdele. Administrationen".
Trap: "Danmark", 5.udg. bd. X, 1, 1965, s. 39-40. VA VI, s. 82-85.
- 227) J.Hvidtfeldt: "De sønderjyske landsdele
- 228) Se ndf. 2a, s. 89-93.
- 229) Pontoppidan: "Danske Atlas" VII, s. 161-92 og 879-904.
J.F.Hansens "Staatsbeschreibung" ^{s. 551-60} har et "Anhang" om "de i hertugdømmet Slesvig beliggende, men til Jylland hørende stykker", hvori omtales 1) grevskabet Schackenberg 2) Trøjborg gods 3) Mans 4) det sydlige Røms 5) det nordlige Sild 6) Vesterland-Før og 7) Amrum. Derimod er hele Riberhus birk uomtalt.
- 230) Joh.v.Schröder: "Slesvigs Topografi" 1854, s. XLII og XLIII.
- 231) H.N.A.Jensen: "Kirchliche Statistik", s. 1454-1584.
- 232) Trap: "Danmark" II, 2, 1859, s. 1008-1040.
- 233) Trap: "Danmark", 5.udg. bd. X, s. 454.
- 234) Tabelværkkomm.s kopibog 1833-48, fol. 272.
- 235) J.Hvidtfeldt: VA VI, s. 82-83 og ^{Danmark}Trap 5.udg. bd. X, s. 43 og 453. Se også ndf. 2a, s. 86-87.
- 236) M.Hertz: "De slesvigske og holstenske folketallinger". Arkiv, 3. bd., s. 60-61.
- 237) Se ovf. 2a, s. 25-30.
- 238) M.Hertz: "De slesvigske og de holstenske folketallinger" Arkiv 3. bd. s. 59. Se ovf. 2a, s. 13 og Nomsen, s. 5. Om Tr. i de 18. år, enklaver se Nr. Syst. Reg. 20, s. 89-93 med talrige anmærkninger om detailproblemerne.
- 239) Syst. Reg., ^{2b}s. 95-100.

- 240) Se ovf. 2a, s. 14-15.
- 241) Rtk. 252,31. Se senere under afsnittet Tabeller, s. 99 og
- 242) Jfr. ovennævnte tillægsliste I "Slesvigere i Ribe stift talt under de ældste kgr. fkt." i Syst. Reg. 2b, s. 100-104. Desuden indholdsfortegnelser til fkt. 1787 Ribe(rhus) amt, Riberhus birk m.m.
- 243) Se ovf. 2a, s. 14.
- 244) Mønsen, s. 108-17.
- 245) Mønsen, s. 114-15. Hertz: "De slesv. og de holst. fkt." Arkiv III, s. 58.
- 246) Tabelkontorets korrespondance i Rtk. 351,1
- 247) Syst. Reg., ^{2b} s. 95-98.
- 248) Dette resultat er i en vis modstrid med Hertz, der mener, at Møsting simpelthen fik sin vilje jfr. Arkiv III, s. 58-59. Brev i Tabelkontorets journal 1801 nr. 14, Rtk. 351,1 viser imidlertid, ligesom tællingslisterne selv, at han måtte bøje sig.
- 249) Syst. Reg., s. 95-98, men også Kgr. fkt. 1801, Ribe(rhus) amt "De sønderjyske Enklaver".
- 250) Mønsen, s. 114-15
- 251) Findes i bindet "Fkt. 1801 Riberhus amt II" under enklaverne i Slesvig, se indholdsfortegnelsens specifikation.
- 252) I bindet "Slesv. fkt. 1801, Slesvigere i Ribe stift bd. II", s. 47, hvor disse lister er kopierede findes sognepræsten i Dalers påtegning af 20. maj 1801 om, at dette er en kopi af den liste, han tidligere havde indsendt til Ribe stift, nemlig 1. febr. 1801, se "Fkt. 1801(o3) Riberhus amt II", s. 533. Korrespondance herom, se Tabelkontorets arkiv Rtk. 351,1.
- 253) Se Syst. Reg. 2b, s. 89b-98, kolonnen for 1801.

- 254) De overførtes 1806 fra Rtk.s tyske afd. til Tabelkontoret. Tabelkontorets journal 1806 nr. 81 og 86. Syst. Reg., s. 92 og Tillæg II, s. 99.
- 255) Syst. Reg. 2b, s. 89b-98 kolonnen for 1803.
- 256) Hertz: "De slesv. og de holst. fkt." Arkiv III, s. 58-61. Syst. Reg. ^{2b} s. 89b-94, kolonnen 1834.
- 257) Syst. Reg., ^{2b} s. 92 og 99.
- 258) Hertz: "De slesv. og de holst. fkt." Arkiv III, s. 60.
- 259) Syst. Reg., ^{2b} s. 92 og 99.
- 260) Statistisk Bureaus kopibog 1860, nr. 142. Syst. Reg., ^{2b} s. 99.
- 261) Collegialtid. 1839, s. 899 note 2.
- 262) J. Broberg Nielsen: Notat af 26. juli 1972 om fkt. i Emmerlev og Skast nogle 1860".
- 263) Trap: "Slesvig", s. 602.
- 264) Trap: "Slesvig", s. 610.
- 265) ^{Danmark} Trap: ⁵udg. bd. XV "Nøgle til kommuneinddelingen", s. 9-11.
- 266) Se ovf. 2a, s. 18-19.
- 267) Se ovf. 2a, s. 33
- 268) Trap: 4. udg. bd. IX, s. 21-23.
- 269) "Danmarks administrative Inddeling 1930", s. 13-15
- 270) Se Syst. Reg., ^{2b} s. 22-26.
- 271) Se Syst. Reg., ^{2b} s. 6 og 7.
- 272) Se Syst. Reg., ^{2b} s. 18.
- 273) Se ^{4a} Købstadsfortegnelsens indledning om de enkelte byer. Se ovf. 2a, s. 42-44.
- 274) Se ndf. 2a, s. 100-101 og kort nr. 4, hvor landsogne og købstadsgrunde er søgt vist kartografisk.

- 275) Se ovf. 2a, s. 71-72.
- 276) Trap: "Slesvig", s. 465-66.
- 277) Trap: "Slesvig", s. 214 og 237.
- 278) Trap: "Danmark", 1.udg. ^{1, II}~~XXIX~~, s. 1o21.
- 279) T.Dahlerup: "Det danske sysselprovsti i senmiddelalderen".
- 280) Se ovf. 2a, s. 88 ff.
- 281) Trap: "Slesvig", s. 383.
- 282) Trap: "Slesvig", indledningen s. 49-56. O.Fr.Arend: "Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1804" III, Kbhv. 1932.
- 283) W.Jessen: "Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins..." "Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schl.-Holst." II, 1936.
- 284) Se ndf. 2a, s. 121-23.
- 285) Se ovf. 2a, s. 75.
- 286) Se ovf. 2a, s. 43.
- 287) Momsen, s. 152-53. 156, 166 og 177.
- 288) Tabelregistraturen 3b, s.
- 289) Statistisk Tabelværk, 3.række, 1.bind. Kbhv. 1863.
Meddelelser fra Statistisk Bureau, bd. 6. Kbhv. 1861.
- 290) Se ovf. 2a, s. 40-41.
- 291) Se ovf. 2a, s. 5-6.
- 292) Se ovf. 2a, s. 31-32.
- 293) Se ovf. 2a, s. 14.15.
- 294) Se ovf. 2a, s. 13.
- 295) Se ovf. 2a, s. 20 og 42-44.

Se Syst. Reg 2b.

296) ~~Se Syst. Reg 2b. s. 85-86.~~

297) Se ovf. 2a, s. 43 og 90.

298) Se ovf. 2a, s. 18-19 og 33.

299) Se ovf. 2a, s. 70-71.

300) Se ovf. 2a, s. 89 ff.

301) Se ovf. 2a, s. 17.

302) F.eks. F.J.West: "Sprog- og Nationalitetsforhold i Sønderjylland fra 1830 til Nutiden" i "Sønderjylland" ved S.Dahl og A.Linvald I. Kbhv. 1930, s. 185.

303) Wolfgang Laur: "Historisches Ortsnamenlexicon von Schleswig-Holstein". Gottorfer Schriften zur Landeskunde Schleswig-Holstens" VIII, Gottorf 1967.

304) Jfr. den af arkivar Karen Hjorth udarbejdede fortegnelse over tyske og frisiske stednavne i arbejds materialet til projektet.